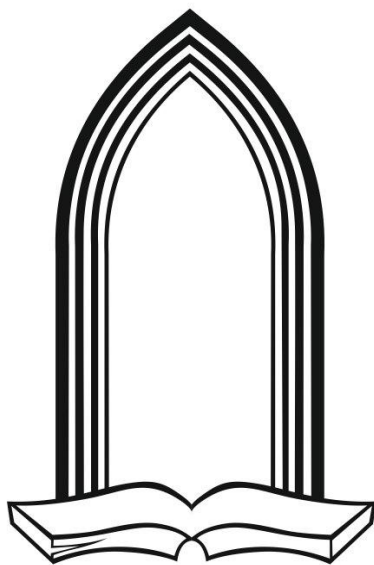

Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Центр медієвістичних студій

СТУДЕНТСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

30-літтю проголошення Державного
суверенітету України присвячується

12'2020

Івано-Франківськ

*Затверджено до друку
Вченою радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

Редакційна рада

головний редактор – доктор історичних наук, професор М. М. Волощук (Івано-Франківськ)
відповідальний секретар – аспірант III курсу О. Н. Кардаш (Івано-Франківськ)

Редакційна колегія

кандидат історичних наук, доцент С. П. Боян-Гладка (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент М. Д. Вітенко (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент М. В. Засипко (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент А. З. Королько (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук (PhD), ад'юнкт В. М. Нагірний (м. Краків, Польща)
доктор історичних наук, професор І. Я. Райківський (м. Івано-Франківськ)
доцент М. В. Сигидин (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент І. Ф. Солонець (м. Івано-Франківськ)
аспірант IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Володимир Сухоручко (м. Івано-Франківськ)

Філологічне редагування

співробітник Навчально-наукового центру дослідження історії українського національно-визвольного руху імені професора О. Ю. Карпенка Факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» Галина Пославська

Адреса редакційної ради

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
Тел.: +30342-59-61-03

Студентські історичні зошити 2020. Вип. 12.

У збірнику вміщено студентські статті, присвячені різноманітним питанням етнології, вітчизняної і всесвітньої історії. Авторський колектив складають студенти українських та іноземних університетів. Видання адресоване широкому колу читачів, зацікавлених історією рідного краю та зарубіжних держав.

**СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ**

© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2020
© Факультет історії, політології і міжнародних відносин, 2020
© Центр медієвістичних студій, 2020
© Лілея НВ, 2020

UA ISSN 2412–9054

Переднє слово

Шановний Читачу, передмову до чергового випуску *«Студентських історичних зошитів»* писати як ніколи складно з кількох причин. З одного боку підготовка видання до накладу зайняла більше ніж зазвичай часу. Проблеми, викликані COVID-19 на початку календарного 2020 р., суттєво пригальмували студентську наукову роботу, перевівши її у дещо інший незвичний досі формат. З іншого – пандемічні реалії ледь не щотижня завдавали непоправних втрат серед як студентської, так і наукової громадськості. На жаль, немало наших колег не пережили цей складний період часу...

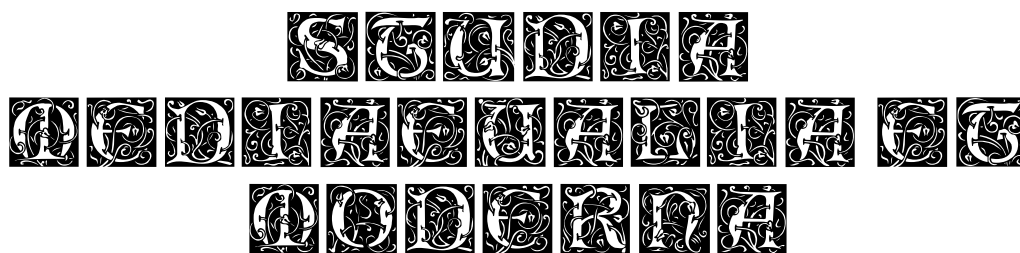
Однак життя триває. Аудиторія наших дописувачів оговталася поволі від викликів та відновила роботу. 12-му випускові, отже, бути! Тим паче, що саме 16 липня 2020-го р. Україна відзначала 30-річчя проголошення Державного суверенітету, що за рік 24 серпня увінчається святкуванням Ювілею проголошення Акта державної незалежності. Ми не могли залишити без уваги окреслені події, відзначивши їх відповідною присвятою.

Наші, до певної міри, вже традиційні рубрики містять статті із середньовічної і ранньомодерної історії України, Європи й Америки, етнології, а також біографічні нариси відомих громадських і політичних діячів, науковців XIX–XX ст. Власне персоналістика – вперше окремим тематичним блоком на шпальтах актуального видання. При цьому варта уваги спроба окремих наших авторів надати вагомості потребі вивчення життя й діяльності «своїх героїв» ще за життя, знайомлячи Читача з вагомими їхніми здобутками у різних сферах. Безперечно традиційною на шпальтах видання залишається огляд наукових подій, до яких залучається й студентська аудиторія.

На цей раз, попри давню традицію, наші автори – винятково студенти та аспіранти різних років навчання та освітніх програм Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу *«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*.

Тож, бажаємо усім нам міцного здоров'я, сподіваємося на подальший творчий неспокій серед студентської молоді та продовження наукових студій.

Редколегія

УДК 94(367)

Оксана Гончар (Івано-Франківськ, Україна)

ЗБРУЦЬКИЙ ІДОЛ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ*

Так званий Збруцький ідол Святовита – один з небагатьох пам'ятників слов'янської культури, що має насичені зображеннями грані. Складність його композиції дає дослідникам можливість робити висновки про відображення в ній уявлень східних слов'ян про будову світу. Тому з часу його знахідки в річці Збруч він постійно перебував у центрі уваги істориків і просто любителів слов'янської старовини. У даній статті пропонується розгляд різних варіантів трактування як загального значення статуї, так і окремих зображень на ній.

Ключові слова: Збруцький ідол, статуя, східні слов'яни, інтерпретація, Мокош, Лада, Перун, Велес.

Дослідження слов'янського язичництва зберігає актуальність через зростання впливу релігійного фактора в суспільстві. Також поглиблене вивчення слов'янського язичництва обумовлено низкою інших причин. По-перше, тема викликає інтерес не тільки у фахівців з історії та історіографії, а й широкого кола громадськості. По-друге, у всіх слов'янських країнах з давніх часів надається велике значення стародавнім звичаям і віруванням, хоча вчені й володіють недостатньою кількістю інформації про окреслений період.

Важливе місце в дослідженні і реконструкції дохристиянських вірувань займає питання інтерпретації найпопулярнішого в історичній славістиці ідола – так званого Збруцького Святовита. З моменту його виявлення не вщухають пристрасні навколо цієї знахідки, адже вона дає змогу частково реконструювати складний комплекс світогляду слов'ян. Зі значної кількості літератури, присвяченої дослідженню язичництва давніх слов'ян, Збруцькому ідолу приділено багато уваги. Дана проблема знайшла відображення у працях польських істориків А. Шиєвського, О. Гейштора, Є. Стшельчика, Г. Ленчика. Вагомий внесок у дослідження слов'янського язичництва, зокрема Збруцького ідола зробили російські й українські дослідники Б. Рибаків, І. Русанова, Б. Тимошук.

Наше дослідження має на меті висвітлити обставини знайдення Збруцького ідола та проаналізувати тлумачення дослідників щодо вирізьблених на статуї зображень.

Обставини історичного віднайдення Збруцького ідола. Улітку 1848 р. річка Збруч, якою тоді пролягав кордон між Австрійською та Російською імперіями, через аномальну посуху обміліла¹. У серпні пастухи М. Бартошевський та І. Халаман із села Личківці (тепер Гусятинського району на Тернопільщині) запримітили, що над водою видно обтесану кам'яну брилу². «Коли вода зійшла, з неї показався вершок статуї, що, наче голова

* Публікація підготовлена за результатами виконання 9 травня 2020 р. індивідуального завдання з навчальної дисципліни ОП «Історія та археологія» ОКР Магістр – «Актуальні проблеми сучасної медієвістики» (викладач – професор Мирослав Волошук).

¹ Полухович Д. Рівень води у річці впав до найнижчої позначки за останні двісті років // Свобода. 22 липня 2015. № 54. [Електронний ресурс]. URL : <https://zz.te.ua/riven-vody-u-zbruchi-vpav-do-najnyzhchoji-za-ostanni-dvisti-rokiv-poznachky/>

² Комар А., Хамайко Н. Збруцький ідол: пам'ятник епохи романтизму? // Ruthenica. 2011. Вип. 10. С. 211.

потопельника, підскакував на хвилях», – писав Г. Ленчик, зазначаючи, що поява язичницького ідола викликала сум'яття серед простих людей³.

Чутки про кам'яного ідола у Збручі дійшли до австрійських прикордонників, і один з них спеціально зайшов у річку, щоб перевірити знахідку, переконавшись, що це не просто камінь⁴. З маєтку місцевого поміщика Костянтина Зборовського пригнали три пари волів. Брилу обв'язали мотузками й витягли на берег. Вона виявилася чотиригранним стовпом заввишки майже 3 м, що весь був укритий різьбленнями. К. Зборовський поставив скульптуру в себе на подвір'ї, взимку подарував приятелеві графу Мечиславу Потоцькому із с. Коцюбинчики. Той саньми відвіз її до свого маєтку. Спочатку хотів установити її на насипі при в'їзді до села. Однак місцеві селяни заперотестували, бо боялися, що поганський ідол принесе їм нещастя⁵.

Дослідники язичництва І. Русанова і Б. Тимошук, писали, що подібне могло мати місце, бо селяни відчували страх перед ідолами. За багатьма свідченнями у XIX ст. селяни розбивали випадково знайдені статуї, як це було, наприклад у с. Іванковці Гусятинського району. Каміння від них використовували при будівництві церков, іноді цілі статуї вмонтовували в стіни храмів (Альтенкірхен, Гусятин)⁶. Велику (понад 5 метрів заввишки) скульптуру, знайдену в Лопушні біля Рогатина, було знищено – з її верхньої частини виготовлено хрест⁷.

Скульптура Збруцького ідола лежала на подвір'ї Потоцького. Щоб уберегти статую від знищення, граф 15 листопада 1850 р. надіслав листа з описом пам'ятки до Краківського наукового товариства. Називав її «ідолом язичницького бога Світовиди»⁸. До маєтку прибув науковець Теофіл Жебравський, оглянув статую та приготував її до транспортування. Наступного року 12 травня, на сам Великдень, ідола возом привезли до Кракова. «Преса широко писала про прибуття статуї поганського божка, – згадував польський журналіст Ян Адамчевський, – Віруючі називали його антихристом, якого треба втопити»⁹. Сім років скульптуру виставляли в залі бібліотеки місцевого Ягеллонського університету. У 1860 р. Краківське наукове товариство отримало нове приміщення. Одним із його експонатів став Збруцький ідол. Язичницький стовп з-під українського села Личківці у Краківському археологічному музеї зберігається дотепер. Табличка поряд інформує: «Світовид зі Збруча. Знайдений на сході Польщі». Копії в натуральну величину експонуються в кількох музеях, поміж них – історичних музеях Києва та Москви, у сквері біля Софійської площі в Києві¹⁰.

Пояснення зображень, вирізьблених на статуй. Ідол зроблений з вапняку: він чотиригранний, квадратний у перетині. Висота його – 2 м 67 см. Верхня частина оформлена у вигляді округлої шапки з рельєфним «хутром». Під загальною шапкою – чотири людські особи. Ідол розділений на три горизонтальних яруси. Верхній ярус – 160 см; середній ярус – 40 см; нижній – 67 см. Так окремих секцій – 12; з них одна в нижньому ярусі – порожня, без зображення, а в інших 11-ти – по одному зображенню. За такої великої кількості персонажів дуже важливо визначити лицову, фасадну сторону, на якій має бути зображено головне божество. У цьому нам допомагає нижній ярус з однією порожньою гранню (див. додаток № 1). На протилежній стороні зображений вусатий чоловік, що стоїть на колінах і підтримує обома руками всю середню зону. На двох прилеглих гранях цього ж нижнього ярусу ця ж

³ Leńczyk G. Światowid Zbruczański // Materiały Archeologiczne. Kraków, 1964. S. 14–18.

⁴ Комар А., Хамайко Н. Указ. соч. С. 211.

⁵ Feduszka J. Mieczysław Ludwik Potocki (1810–1878), herbu Lubicz – autor pierwszej monografii Zamościa. [Електронний ресурс]. URL : http://muzeum-zamojskie.pl/wp-content/uploads/2009/10/Potocki_Mieczyslaw_Lubicz.pdf

⁶ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва : Ладога-100, 2007. С. 31.

⁷ Janusz R. Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej. Lwów, 1918. S. 193, ще один ідол 1875 р. було знайдено і знищено в околиця Гусятин на Поділлі.

⁸ Feduszka J. Op. cit. [Електронний ресурс]. URL : http://muzeum-zamojskie.pl/wp-content/uploads/2009/10/Potocki_Mieczyslaw_Lubicz.pdf

⁹ Adamczewski J. Posąg ze Zbrucza. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.lwow.com.pl/adamczew.html>

¹⁰ Писаренко Ю. Г. Збруцький ідол // Енциклопедія історії України / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 314.

фігура на колінах показана збоку і тільки одна сторона анфас. Коліна обох бічних фігур стикаються з колінами основного зображення, точно позначаючи лицьову сторону статуї. Бічні фігури зображені ступнями до порожньої задньої грані, яка, очевидно, тулилася до чогось і найменше була видима учасниками обряду. Вигляд усього цього допомагає нам визначити, що скульптор вважав першорядним, а що – другорядним. Верхній ярус містить великі зображення двох жінок і двох чоловіків у довгій підперезаній одежі. Середній ярус аналогічний верхньому, але фігури тут значно дрібніші. Вони так само діляться по статі: під кожним жіночим зображенням верхнього ряду в середньому теж жіноче, під чоловічим – чоловіче. Одяг теж довгий, але без пояса. Фігури середнього ярусу зображені з розставленими руками; вони ніби утворюють хоровод.

Г. Ленчик у своїй ґрунтовній роботі про Збручанську статую позначив її чотири грані буквами, що спрощує пошук на те чи інше зображення: А. Жінка з рогом. В. Жінка з кільцем. С. Чоловік з конем і мечем. D. Чоловік із солярним знаком (див. додаток № 2)¹¹.

У інтерпретації загального сенсу всієї статуї застосовували кілька підходів. Й. Лелевель припускав, що чотири межі символізують чотири сезони; жінка з кільцем – весна; жінка з рогом – літо; чоловіче зображення з конем і мечем – осінь; фігура без атрибутів – зима¹². А. С. Фамінцин трактував статую як ідею трьох світів: весь верхній ярус – небесний бог, чотириликий Святovid; середній – земля; нижній – потойбіччя, Чернобог¹³. Але при цьому помітна невідповідність: Святovid був створений з двох чоловіків та двох жінок, що не знайшло жодної опори при описі ідола і його функцій католицькими місіонерами. Б. Рибаків наводив свою інтерпретацію зображень на Збручанській статуй, на основі середньовічних джерел. В Щецині в балтійських слов'ян існував ідол Триглава. На думку історика, жерці пояснювали його триярусність так: вони (три яруси) управляють трьома царствами: небесним, земним і пеклом. Відтак учений стверджував, що саме це ми бачимо й на Збруцькому ідолі:

- верхня зона – небесні боги;
- середня зона – земля, люди, хоровод з двох чоловіків і двох жінок, що тримаються за руки. Статуя відповідає статі божества у верхньому ярусі;
- нижня зона (підземний світ) – Бог, що стоїть на колінах і підтримує своїми руками землю з людьми на ній (див. Додаток № 3).

Скульптор зобразив цього бога не тільки на лицевій грані, а й на двох бічних, давши тулуб подано у профіль, а голову в анфас, завдяки чому вийшло або три боги, або триглав.

Такої ж інтерпретації дотримується український археолог-медієвіст О. Моця, який стверджує, що реконструювати слов'янську модель Всесвіту можна, тільки використовуючи загальні для всіх індоєвропейців уявлення та вірування. Згідно з цією моделлю Космос поділявся на три часово-просторових світи: нижній (підземний), середній (земний) і верхній (небесний). Така модель отримала назву «світового дерева», ця ж ідея відображена в Збруцькому ідолі¹⁴.

Для дешифрування релігійного змісту Збруцького ідола і для визначення його місця в слов'янській міфології Б. Рибаків наводив таку інтерпретацію зображень на верхньому ярусі: богиня з рогом достатку – Мокош¹⁵. Варто зауважити, що більшість дослідників підкреслюють її тісний зв'язок із землею, давньоруською матір'ю – сирою землею. Мало того, культ землі доходив навіть до сповідання у гріхах перед землею, з чим вела боротьбу церква¹⁶. О. Гейштор, зважаючи на висновки своїх попередників, зазначав, що всі пов'язанні із землею вірування сягали давніх стадій розвитку землеробства. Ці релігійні переконання не

¹¹ Leńczuk G. Op. cit. S. 15.

¹² Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва : Наука, 1987. С. 242.

¹³ Фаминцын А. С. Божества древних славян. Санкт-Петербург : Типография Эю Аригольда, 1884. С. 138.

¹⁴ Історія української культури. Київ, 2001. Т. 1. Роділ 9. [Електронний ресурс]. URL : <http://litopys.org.ua/istkult/ikult07.htm>

¹⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч. С. 242.

¹⁶ Смирнов С. И. Исповедь земле // Богословский вестник. 1912. Т. 4. № 11. С. 511. У цій праці переказано оповідання, що побутовало серед псковських стригольників XVI–XV ст.: «Человеку земле каются, а не попу».

можна вважати спадком виключно праіндоєвропейських племен, котрі перемігрували до інших землеробських племен в епоху енеоліту¹⁷. Однак О. Гейштор не погоджується з Б. Рыбаковим щодо визначення божества з рогами як Мокош. Покликаючись на те, що ріг є одним із атрибутів Перуна, історик припускає, що це Перуна – Перперуна-Додоля¹⁸.

Богиня з кільцем – Лада – одне з найбільш суперечливих божеств. Учені, які досліджували слов'янську міфологію, нерідко ставлять під сумнів взагалі існування богині Лади, але маємо дані про поширення її імені у фольклорі всіх слов'янських народів. У Б. Рыбакова, Лада пов'язана із вдалим укладенням шлюбу і щасливим подружнім життям. Тому саме божество з кільцем у руках дослідник тлумачить як Ладу¹⁹. Польський вчений А. Шиєвський трактує зображення на цій грані як Ладу, зауважуючи, що в руках вона тримає не кільце, а миску²⁰.

Щодо чоловіка на грані С з конем і мечем, то чимало дослідників язичництва схильні називати його Перуном, богом грози і війни, ім'ям якого руська дружина клялася, поклавши оголені мечі на вівтар.

Задня грань D з чоловічою фігурою вгорі й порожньою нижньою секцією становить особливий інтерес, бо на одязі бога слабким рельєфом зображений великий (але малопомітний) знак сонця – коло з шістьма променями всередині нього. На всіх публікаціях загального вигляду статуї цей знак відсутній²¹. Заслуга виявлення солярного знака на зображенні четвертого божества належить Г. Ленчику (див. додаток № 2). Божество зі знаком може бути або Хорсом – божеством самого сонця, або ж Дажбогом – богом білого світла²². Сонце і біле світло чітко розрізнялися давньоруськими людьми; сонце-світло розглядалося лише як суб'єкт світла, а світло Всесвіту оцінювався як недосяжне, тобто без видимого джерела. Тут, у Збруцьких рельєфах, Б. Рыбаков безумовно стверджував, що зображений бог – не Хорс, а Дажбог, слов'янський Аполлон, для якого сонячний символ не був сутністю, як для Хорса, а лише розпізнавальним знаком, поміщеним тому не в руках, як атрибути в обох богинь, а лише на його одязі²³.

Чоловіче божество, що тримає на своїх плечах цілу землю і радше знаходиться під землею, можна порівнювати, згідно з висновками лінгвістів, із Велесом-Волосом, одна іпостась якого пов'язана з підземним світом померлих. Велес, хоч і пов'язаний з підземним світом, аж ніяк не був ворожим божеством, а навпаки – богом багатства, достатку, покровителем худоби і врожаю. Несумісні на перший погляд поняття – смерть і багатство – зближувалися в язичницькому світогляді за посередництвом такої ланки, як предки, діди, – вони померли, прах їх закопаний в землю, але вони допомагають живим у господарстві і з худобою. Слов'янський скульптор IX ст. зобразив цього бога, що дбайливо підтримує землю з хороводом людей на ній. Завдяки тому, що його фігуру показано на трьох гранях (А анфас, В і С профіль – див. додаток № 2), він вийшов Триглавом, як Волинський і Щецинський²⁴. Так цю скульптуру можна вважати не антропоморфічною, а ідеографічною – зображення верховного бога, котрий дивиться з її вершини на чотири сторони світу.

Я. Котларчик пропонує інше тлумачення зображень на статуї. На його думку, верхня фігура зображує ранкову зірку, так звану Денницю. Нижня фігура – вечірня зірка, так звана Вечерниця. Знахідки на г. Богит, на думку А. Шиєвського, дозволяють стверджувати, що ці зображення були орієнтовані так, щоб указувати на схід і захід Сонця в дні сонцестояння (21 червня та 21 грудня). Таке трактування має на меті зобразити молоде Сонце, що перемагає ніч і з'являється на горизонті з-під землі. Всі атрибути, які тримають люди на верхньому ярусі, покликані допомогти Сонцю здолати небезпеку підземного світу. Перстень і ріг з

¹⁷ Гейштор О. Слов'янська міфологія. Київ : Кліо, 2015. С. 196.

¹⁸ Там само. С. 224.

¹⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч. С. 302.

²⁰ Szyjewski A. Religia słowian. Kraków : WAW, 2003. S. 89.

²¹ Рыбаков Б. А. Указ. соч. С. 242.

²² Lenczyk G. Op. cit. S. 42.

²³ Рыбаков Б. А. Указ. соч. С. 243.

²⁴ Там же. С. 244.

напоєм символізують безсмертя, на коні Сонце подорожує, а мечем захищається²⁵. О. Гейштор загалом погоджувався з трактуванням Б. Рибаківа. Однак не згодний з ним у визначенні головного образу як Рода²⁶. Є. Стшельчик стверджував, що інтерпретація зображень з верхнього ярусу як чотирьох різних божеств надто розлога. На його думку, кумир зі Збруча, хоч і має чотири обличчя, об'єднаний однією головою, що дозволяє тлумачити його як одного бога, який виконує чотири функції. Це міг бути образ Перуна. Він погоджується з трактуванням середнього і нижнього ярусів як земного і підземного світів відповідно.

Незалежно від тлумачення, Збруцький ідол в історичній науці є об'єднуючим космогонічним символом. Зміна язичницької релігії на християнство не змогла цілковито викоренити попередніх вірувань зі світоглядної системи слов'ян. Законсервувались у народній культурі, пережитки язичництва проіснували достатньо довгий час та стали невід'ємною частиною культури слов'янських народів. Також ми не можемо ігнорувати появу й сучасних течій неоязичництва, які закликають до відновлення старих релігійних традицій, культів і обрядів. Саме тому так важлива й потрібна адекватна реконструкція глибокої давнини. Адже на сьогодні в українській історичній науці не сформовано єдиної, цілісної концепції еволюції вірувань давніх слов'ян. Поєднання історіографії, культурної антропології та порівняльної етнології відкриває нові перспективи в пізнанні слов'янських вірувань і релігійних практик.

Додатки Додаток № 1

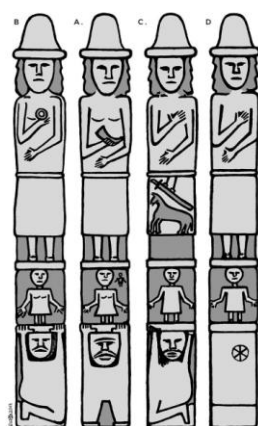

Графічне зображення рельєфів зі Збруцького ідола. [Електронний ресурс] URL : https://www.pslava.info/LychkivciS_ZbruckyjIdol_117-1,229734.html

²⁵ Szyjewski A. Op. cit. S. 91.

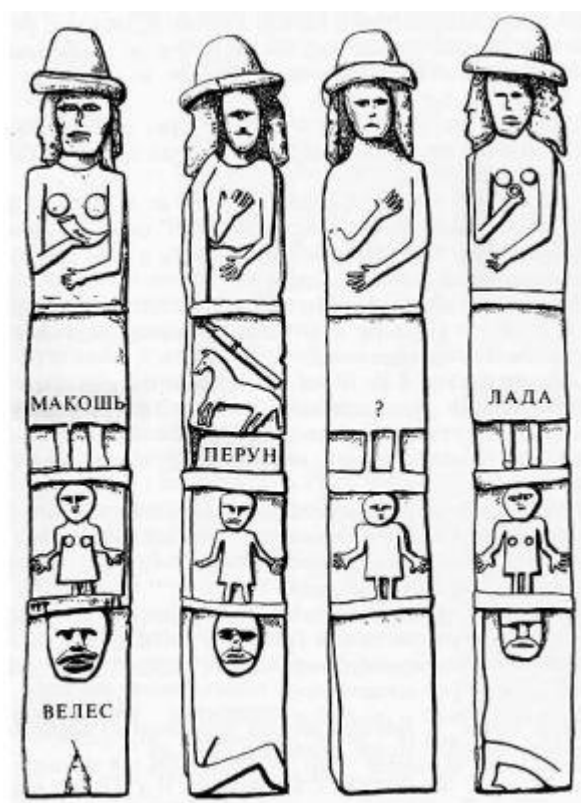
²⁶ Гейштор О. Назв. праця. С. 224.

Додаток № 2

Авторські позначення граней Збруцького ідола за Г. Ленчиком

Додаток № 3

Інтерпретація зображень на Збруцькому ідолі за Б. Рыбаковим
(Рыбаков Б. А. Указ. соч. С. 301)

Is Zbruch idol Sviatovid one of the few monuments of Slavic culture, which has rich images. The complexity of its contexture allows researchers to conclude the reflection in it of the ideas of the Eastern Slavs about the structure of the world. That's why since his discovery in the river Zbruch, it has always been in the spotlight of historians and just amateurs of Slavic antiquity. This article proposes to consider different interpretations of both the general meaning of the statue and individual images on it, by the researchers of Slavic paganism.

Key words: The Zbruch idol, statue, Eastern Slavs, interpretation, Mokosh, Lada, Perun, Veles.

Марія Клапошук (Івано-Франківськ, Україна)

ВЗАЄМОВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ІНДІАНСЬКОЇ КУЛЬТУР У ПЕРІОД КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОГО КОНТИНЕНТУ

У статті висвітлюються особливості співіснування побуту і традицій європейських колоністів та корінних жителів під час колонізації Північноамериканського континенту, а також проаналізовано взаємовпливи, які відбувалися між європейською та індіанською культурами, що в майбутньому відобразилося і на формуванні нової американської нації.

Ключові слова: колонізація, індіанці, Північна Америка, культура.

Великі географічні відкриття і колонізація Нового світу мали колосальний вплив на подальше життя нововідкритих територій. Відбулася зустріч двох паралельних світів – колоністів та індіанців, життя і культура яких кардинально відрізнялися між собою. На розвиток економічного становища, характер соціальних відносин, культурне та релігійне життя колоній мав вплив один визначальний фактор – проблема співіснування побуту і традицій колоністів та місцевого населення. Адже колонії, з яких згодом утворилася могутня держава – Сполучені Штати Америки, виникли на основі злиття звичаїв і традицій європейців та індіанців.

У статті автор поставив за мету проаналізувати взаємовпливи індіанської та європейської культур у період колонізації Північної Америки. Дана проблема малодосліджена вітчизняними науковцями, що актуалізує її в наш час. Серед українських істориків, котрі вивчали певні аспекти проблеми, можемо виокремити лише М. Губареву¹. Досліджувана тема відображена в працях американських істориків Г. Аптекера², Дж. Б. Тіндалла та Д. Е. Шая³, а також радянських науковців Н. Кулаковой⁴ та ін.

Найбільшими взаємовпливи європейської та індіанської культур виявилися саме в побуті, що привело до своєрідного взаємообміну традиціями.

Прибуття до Північної Америки європейських колонізаторів спричинило глибокі зміни в традиційному індіанському суспільстві. Разом з європейцями на материк появився кінь і вогнепальна зброя, яку індіанці почали використовувати на полюванні. Зникали деякі види матеріальної діяльності і виникали нові. Індіанці практично забували ткацтво та гончарство, натомість навчилися виготовляти предмети домашнього вжитку зі шкір бізонів. Розвивалося і декоративно-ужиткове мистецтво: вишивання голками дикобраза, розмальовування одягу, шкіряних баулів і т. д. Відбулася й модифікація житла місцевих жителів. Напівпідземний будинок еволюціонував у напівземлянку – каркасно-стовпову споруду, круглу в плані, часто заглиблену і накриту шаром землі. Поява коня змінила планування інтер'єру земляного будинку: в нім почали відводити спеціальне місце для утримання коней за холодної погоди⁵.

До приходу колонізаторів зброєю індіанців були лук і стріли, палиці і томагавки, а для захисту використовували щити з кори дерев. Але від того часу, як англійці, голландці

¹ Губарева М. В. Повсякденне життя індіанців Нової Англії за даними Д. Гукіна (1674 р.) // Наука. Релігія. Суспільство. 2014. № 1. С. 3–7.

² Аптекер Г. История американского народа. Колониальная эра. Москва : Изд. иностранной литературы, 1961. 197 с.

³ Тіндалл Дж. Б., Шай Е. Д. История Америки (6-те видання) / пер. з англ. Л. Притула, Г. Сташків, О. Шур. Львів : Літопис, 2010. 904 с.

⁴ Кулакова Н. Н. Эволюция традиционного жилища индейцев североамериканских прерий // Исторические судьбы американских индейцев: Проблемы индианистики. Сборник статей. АН СССР. Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва : Наука, 1985. 360 с.

⁵ Там же. С. 166–168.

та французи почали вести з ними торгівлю, індіанці купували в них рушниці, пістолети, шаблі, малі та великі сокири⁶.

Щодо одягу, то в минулі часи індіанці робили його зі шкур таких звірів, як олені, лосі, бобри, видри, лисиці та інші дикі тварини. Проте згодом почали продавати шкури й хутро колонізаторам та купувати у них тканину, виготовлену з грубої вовни. З цієї тканини індіанці робили накидки для чоловіків, жінок та дітей. Інтимні частини тіла прикривали відрізами тканини з бавовни. Жінки прикрашали себе браслетами або поясами з ланцюжків, відомими під назвою вампум, який вважався ознакою гідності й найціннішим скарбом. Індіанці обмінювали вампуми на товари європейців – ножі, гребінці, ножиць, сокирки, мотики, рушниці тощо⁷.

Білі колонізатори також ознайомили туземців з новими ремеслами, більш передовими методами обробки землі. Колоністи долучили туземців до деяких основ європейської культури та освіти. Так, індіанці пізнали наукові досягнення Старого Світу, алфавітне письмо, книгодрукування, мореплавство⁸.

Справжню технологічну революцію пережив господарський комплекс Нового Світу з поширенням в Америці заліза й залізних інструментів, колеса, ножиці, цементу, вітряків і млинів. Завдяки європейцям індіанці доповнили свій продовольчий потенціал пшеницею, житом, рисом, кавою, горохом, цибулею, морквою, буряком, капустою, яблуками, лимонами, апельсинами, сливами, гранатами, олівами та іншими рослинними культурами. Додатковим сировинним стимулом для розвитку місцевого ткацтва стала культивация льону, який також завезли до Америки європейці. Завдяки запозиченій у Старого Світу культурі скотарства (корови й бики, свині, вівці, кози, коні тощо) мешканці Нового Світу урізноманітнили свій, у минулому переважно вегетаріанський, раціон калорійним м'ясом, почали вживати молоко та молочні продукти, дістали зручний транспорт, завдяки наявності тяглової худоби почали розвивати орне рільництво⁹.

Прихід колонізаторів мав чимало і негативних наслідків, зокрема погіршився стан здоров'я місцевого населення. Адже більш смертоносними, ніж кулі і вогонь європейців, виявилися для індіанців хвороби, які занесли прибульці і проти яких місцеві жителі не мали імунітету. Так, наприклад, за два роки до прибуття пілігримів у Плімут більшість індіанців, які населяли нинішню Нову Англію, вимерли від чуми, якою вони, очевидно, заразилися від прибулих колоністів¹⁰. Негативним наслідком культурних зв'язків стало також вживання індіанцями міцних алкогольних напоїв, які нелегально продавали їм англійські купці. Чимало індіанців навіть загинули через те, що європейці споювали їх алкоголем¹¹.

Білі колонізатори також багато чим завдячували індіанцям, від яких вони отримали не тільки землі й багатство, а й майстерність і техніку, без яких колонізація закінчилася би провалом. Від індіанців вони навчилися розчищати ліс та обробляти раніше невідомі європейцям культури – тютюн, індиго, маїс (кукурудзу), горох і боби, гарбузи, помідори, кабачки, диню та огірки, а також виготовляти кленовий цукор. Місцеві жителі навчили колоністів робити човни з березової кори, без яких не було можливості проникнути в дикі хащі, навчили полювати на тварин, ставити капкани і виробляти шкіри. Стежинки індіанців згодом стали дорогами колоністів, а пізніше й автомобільними дорогами¹².

⁶ Губарева М. В. Назв. праця. С. 5.

⁷ Там само. С. 5.

⁸ Коммаджер Г., Невинс А. История США: От английской колонии до мировой державы. Нью-Йорк : Телекс, 1991. С. 67.

⁹ Рубель В. Історія цивілізацій Доколумбової Америки: Навч. посіб. Київ : Либідь, 2005. С. 181–182.

¹⁰ Аптекер Г. Указ. соч. С. 35.

¹¹ Кошелев Л. Трагедия жителей Акадии [Из истории франко-английской колонизации Юго-Восточной Канады XVII–XVIII вв.] // Вопросы истории. 1971. № 9. С. 214.

¹² Аптекер Г. Указ. соч. С. 35–36.

Через вплив культури індіанців до шкідливих звичок європейців додалося тютюнопаління, а побутовий комфорт поповнився новим типом ліжка для відпочинку – гамаком. Також чимало винаходів, зокрема снігоступи, сани, теплий одяг і навіть військові прийоми, були запозичені в індіанців, за якими навіть не визнається їх авторство. Натомість автори часто помилково вказують, що це все винайшли білі¹³.

Англійські колоністи багато чого запозичили з раціону корінних жителів. Як і індіанці, вони варили м'ясо із зерном та овочами, запивали їх пивом, сидром, ромом або молоком, обжарювали кукурудзяні зерна, перетирали зерно на борошно. Сліди багатьох запозичень з індіанської кухні відображені в мові та їжі американців. Так, в американській мові є кілька назв страв з кукурудзи: поуні (кукурудзяний корж), хомин (мамалига), мага (каша з кукурудзяної муки), саккоташ (страва з кукурудзи, бобів і свинини). Кукурудзяний хліб був щоденною стравою – так само, як кукурудзяна каша і традиційна індіанська страва з кукурудзи й квасолі на ведмежому жирі. Крім кукурудзи, європейські колоністи запозичили в індіанців культуру картоплі, земляних горіхів, гарбуза, кабачків, помідорів, деяких різновидів бавовни і бобів. Багато з цих рослин були вивезені європейцями з Центральної і Південної Америки в XVII ст. до Європи, а звідти вже потрапили до Північної Америки¹⁴.

Збереглися й документальні свідчення про те, як європейці почали вирощувати кукурудзу. Так, «Хрестоматія з нової історії. Т. 1. 1640–1815 рр.»¹⁵ містить уривки з книги шведського економіста і ботаніка Петера Кальма «Подорож до Північної Америки». П. Кальм зібрав відомості про вирощування даної культури під час своєї подорожі до Америки в 1748–1751 рр. У дослідженні автор зазначив, що маїс, індіанська пшениця, або кукурудза, як її називають зараз, була для Нового світу місцевою культурою. В колоніальній економіці значення кукурудзи як продукту харчування людей і як предмета експорту постійно зростало. Вона привернула до себе увагу європейців великою продуктивністю порівняно з іншими культурами і своїм широким використанням. За словами П. Кальма, «навіть чи існує якийсь інший сорт зерна, який міг би використовуватися для задоволення стількох потреб, кукурудза – це одна з найпродуктивніших культур на світі»¹⁶.

Європейці запозичили в індіанців чимало нових методів та засобів лікування. Так, у період створення французькими колоністами перших поселень на території сучасної Канади, чимало колоністів захворіли на цингу, багато з них померло. Не відомо, чим би закінчилася для колоністів їхня перша зима в Канаді, якби індіанці не навчили їх лікуватися настоянкою з листя і кори одного дерева, яке плем'я гуронів називало «аннеда»¹⁷. Європейську медицину також збагатили хінін, стрихнін і кокаїн. Так європейські колоністи багато чого перейняли від аборигенів і у медицині.

Колонізація супроводжувалася військовим протистоянням, тому велику роль відігравала військова справа – як колоністів, так й індіанців. Багато американських офіцерів визнавали червоношкірих найкращою кавалерією у світі. Європейці почали здобувати перемоги над ними лише тоді, коли перейняли їхню тактику. Проте поразка жителів Дикого Заходу була зумовлена тим, що головною зброєю проти місцевого населення стали європейські хвороби, проти яких корінне населення не мало імунітету і гинуло тисячами. Від індіанців колоністи запозичили чимало військових технік, зокрема, тактику бою в розсипний стрій – новий спосіб ведення війни, який відіграв вирішальну роль у здобутті незалежності під час Американської революції. Жорстоким явищем у військовій справі було скальпування, яке набуло поширення під час колоніальних воєн і за яке британська влада навіть платила премії¹⁸.

¹³ Галич М. История доколумбовых цивилизаций [Пер. с исп.]. Москва : Мысль, 1990. С. 56.

¹⁴ Джордж Бравн Тіндалл, Дейвід Е. Шай. Назв. праця. С. 84–85.

¹⁵ Хрестоматия по новой истории. Москва : Изд-во социально-экономической литературы, 1963. Т. 1 : 1640–1815. 767 с.

¹⁶ Там же. С. 395–397.

¹⁷ Тишков В. А., Кошелев Л. В. История Канады. Москва : Мысль, 1982. С. 13.

¹⁸ Ефимов А. В. Очерки истории США. От открытия Америки до окончания гражданской войны. Изд. 2-е.

У релігійній сфері взаємовпливи обох культур були якнайменші. Спочатку чимало європейських колоністів намагалися повернути індіанців у християнство. На початкових етапах колонізації англійці використовували це для власної вигоди. Зокрема, відбираючи у індіанців землі, англійці взаємін пропонували їм «благо» іншого характеру, а саме – повернення в християнство. Та згодом індіанці переконалися, що хрещення не рятує їх від грабунків і переслідувань білих¹⁹.

Слід також зазначити, що чимало колонізаторів-пуритан негативно ставились до релігії індіанців. Багато хто з пуританських вождів тлумачив епідемію віспи, від якої індіанці гинули тисячами, як «Божі жнива», що мали очистити місцевість від індіанців і в цей спосіб посприяти розселенню білих. Адже, доводили вони, індіанці – язичники, тож роблять роботу диявола, тому їх треба знищити²⁰.

Якщо іспанці і португальці змогли повернути в християнство мільйони індіанців, значною мірою завдяки тому, що аборигени визнали богів завойовників, бо ті виявилися сильнішими за їхніх богів, то англійська протестантська церква не досягла таких успіхів у Північній Америці. Індіанці дотепер дотримуються своїх первіснообщинних вірувань²¹. Лише діяльність французьких єзуїтів упродовж XVII–XVIII ст. щодо повернення корінних жителів у християнство мала певні здобутки. У цьому процесі мотивацією для індіанців було твердження єзуїтів про те, що хрещення зробить їх щасливішими після смерті. Але досить часто єзуїти хрестили туземців насильницьким чином, після захоплення в полон, що робило хрещення неефективним та короткотривалим. Тому така діяльність французів зустрічала активний опір індіанців, що переростало у тривалі війни і конфлікти²².

М. Галич зазначає, що, не зважаючи на поразку індіанців у всіх скерованих проти них війнах, вони, все ж таки, не програли духовну битву. У рідному поселенні, у племінному суспільстві і у своїй душі індіанець залишився вірним собі. Вища мораль індіанців виявилася непереможною. Попри нещастя, яких вони зазнали через прихід колонізаторів, індіанці зберегли почуття гумору, гордість, гідність, віру у своїх богів. Індіанці зберегли свою індивідуальність²³.

Як зазначають американські науковці Дж. Б. Тіндалл та Д. Е. Шай, взаємодія двох культур – європейської та індіанської – була чимось складнішим, ніж звична історія завоювання і підкорення. Індіанці давали собі раду з прибульцями по-різному. Багато хто чинив опір, інші намагалися пристосуватись, або й ставали залежними від європейської культури. В одних місцевостях індіанці вижили й навіть процвітали певний час у злагоді з європейськими поселенцями. В інших місцях корінні жителі були знищені колоністами. Отож взаємодія двох культур – це і непорозуміння, і спалахи епідемій та конфліктів, і взаємна потреба в торгівлі й пристосування²⁴.

Національна культура американського народу з часу перших поселень зароджувалася в товщі народних мас. Частина колоністів спілкувалася з індіанцями й відчувала вплив їхньої древньої культури та міфології. До народних пісень американців додалися елементи індіанського епосу. Англійська мова, розвиваючись у північно-американських умовах, поповнювався новими словами. Це були індіанські слова і найменування географічних пунктів, рослин, злаків, тварин, птахів і т. д. Помітно змінилися в американських умовах вимова і граматичні форми англійської мови.

Як бачимо, культура колоній була сумішшю різних звичаїв і традицій – поєднання європейської традиції із місцевою культурою індіанців, до яких додалися навіть риси

Москва : Учпедгиз, 1958. С. 35.

¹⁹ Там же. С. 34.

²⁰ Тіндалл Дж. Б., Шай Е. Д. Назв. праця. С. 61.

²¹ Фостер У. З. Очерк политической истории Америки. Изд-во 2-е. Пер. с англ. Москва : Изд-во иностранной литературы. 1955. С. 128–129.

²² Федин А. В. Становление иезуитской миссии среди ирокезов в пер. пол. XVII в.: [история французской колонизации Сев. Америки] // Вопросы истории. 2014. № 10. С. 90–91.

²³ Галич М. Указ. соч. С. 78.

²⁴ Тіндалл Дж. Б., Шай Е. Д. Назв. праця. С. 60.

культури чорношкірих рабів. Та, попри ці відмінності, протягом XVII–XVIII ст. у американців почала формуватися спільна культура. Незважаючи на етнічну, релігійну та культурну строкатість, економічна і політична відособленість колоній, їх територіально-адміністративна та етнічна консолідація сприяли процесу формування американської нації, який проявився у визвольній боротьбі американського народу проти англійського володіння за створення своєї незалежної держави.

The article tells about the peculiarities of the coexistence of life and traditions of European colonists and indigenous peoples during the colonization of North America, as well as analyzes the interaction between European and Indian cultures, which later affected the formation of a new American nation.

Key words: *colonization, Indians, North America, culture.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 94(477) «1648/1679»

Юрій Синяк (Івано-Франківськ, Україна)

ПЕРЕЯСЛАВ (1654 р.) ЯК ПРОТОТИП ПОЛІТИЧНОЇ ДОКТРИНИ «РУССКОГО МИРА»

У даній статті на основі наявних історіографічних досліджень та джерельних згадок актуалізується проблема міждержавних політичних відносин України з Росією (друга половина XVII ст.). На сучасному етапі Україна та Росія дотримуються різних зовнішньополітичних векторів. Відомо, що імперіалістичні настрої Росії не згасли досі. Ми постараємося дати об'єктивну оцінку цим досить складним відносинам, особливо в парадигмі Переяславської ради 1654 р. та її наслідків, які неодмінно впливають й сьогодні.

Ключові слова: Переяславська рада, «руський мир», імперіалізм, інкорпорація, імперська доктрина, братній народ.

Державотворчі процеси в Україні, без перебільшення, тривають і досі. Такий шлях на певному етапі проходять усі цивілізовані країни світу. Вагому роль в цих процесах відіграють і зовнішньополітичні відносини. У випадку України постійним «учасником» цих відносин була Росія.

Метою нашої статті є висвітлення українсько-російських відносин другої половини XVII ст. в площині Переяслав 1654 р. – «руський мир». Чи можемо ми сьогодні вбачати актуальність Переяславської угоди 1654 р. в нашій сучасній історії України? Звичайно, що можемо. Адже, згадавши Переяславську раду в контексті українсько-російських відносин другої половини XVII ст., ми чітко усвідомлюємо, що вона стала відправною точкою для створення у майбутньому концепції «віковичного прагнення двох братніх народів».

У середині XVII ст. на українських землях вибухнув народний гнів, що вплинув не тільки на хід національної історії, а й суттєво на геополітичний устрій усієї Європи. В цей час на теренах, що входили до складу Речі Посполитої, надзвичайно ускладнилася соціально-економічна ситуація. Країна вийшла на ринок як один з головних експортерів хліба в Європі. Орієнтація на внутрішній та зовнішній ринки, а не задоволення власних потреб, істотно змінила структуру поміщицьких господарств. Вони активно перетворювалися на фільварки. Виникла трансформація двох взаємопов'язаних процесів – зміцнення феодальної земельної власності та посилення кріпацтва. Тривав наступ на православ'я, мало місце знищення еліти руських земель.

Польські та полонізовані українські феодали нещадно експлуатували селян задля збільшення власних прибутків. Водночас зростали натуральні та грошові податки. За оцінкою очевидця тих подій Г. Боплана, багатьом українським селянам у ті часи жилося «гірше, ніж галерним невільникам». Отже, відсутність власної держави, втрата національної еліти, церковний розкол, наростаюче закріпачення спричинили народний виступ¹.

Надважке становище, у якому перебували тогочасні українські землі через досить потужних сусідів, жодним чином не сприяло виникненню держави. Однак початок Визвольної війни (доба Хмельниччини) на чолі з Богданом Хмельницьким міг задекларувати наміри козацької старшини і самого гетьмана, пріоритетом діяльності якого стала зовнішня політика. Вже в березні 1648 р. на Запорозжжі відбулися переговори з посольством коронного гетьмана М. Потоцького, під час яких козацька сторона висувала вимоги поновлення давніх прав і вольностей; усунення з полків старшин – «ляхів»; виведення польського війська із Лівобережжя і козацького регіону Правобережжя й скасування тут «управління Речі

¹ Бойко О. Д. Історія України : підручник. 6-те вид., стереотип. Київ : ВЦ «Академія», 2016. С. 140–141.

Посполитої». Всі ці прохання українського гетьмана до М. Потоцького були знехтувані; мотивуючи це тим, що уряд ніколи їх не задовольнить²².

Велику увагу козацька дипломатія приділяла створенню впродовж 1648–1653 рр. антипольської коаліції. Ще напередодні 1648 р. козаки висловлювали наміри у своїй боротьбі проти могутньої Речі Посполитої заручитися підтримкою Криму, Порту чи Росії. З Кримським ханством гетьман уклав військово-політичний союз 1648 р. Навесні 1649 р. було підтверджено чинність цього договору, причому його умови забороняли татарам грабувати населення і брати ясир на всіх українських землях («по Віслу»). Укладення союзу з Кримом відіграло позитивну роль на початковому етапі боротьби за незалежність. У жодному разі не можна недооцінювати його ролі у здобутті перемог на Жовтих Водах, біля Корсуня та особливо біля Зборова.

Ми знаємо, що будь-яка угода має позитивні і негативні наслідки, які помітно посилювалися з літа 1649 р. Багато хто в ті важкі часи порушував угоди. Не стали винятком і татари. Масові набіги, спустошення земель, часте взяття ясиру спричинили економічний та культурний занепад тих регіонів, де вони ступали. Важливою причиною порушення договору слугувало й те, що хан та його оточення вирішили використати Річ Посполиту та Гетьманщину для реалізації власних планів, приєднання до Криму Астраханського і Казанського ханств та досягнення незалежності від Порту.

Коли було укладено кримсько-польський Зборівський договір, козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої і змушена була зважати на позицію хана. Відносини Гетьманщини і Кримського ханства значно погіршилися, а пізніше вилились чи то в зраду, чи то в підступний корисливий план Іслама Гірея III на полі визначальної битви під Берестечка (18 червня – 30 червня 1651 р.).

Отже, як бачимо, Б. Хмельницький за незалежність будованої держави платив високу ціну. Після блискучих перемог на Жовтих Водах (29 квітня – 16 травня 1648 р.), біля Корсуня (26 травня 1648 р.), Пилявців (11–13 (21–23) вересня 1648 р.), Визвольна війна під його проводом набула свого найвищого піднесення. Але за перемогою не забарилася і трагічна поразка під Берестечком 1651 р.³

«Ой чого ти почорніло,
Зелене поле?»
«Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили», писав
Т. Г. Шевченко.

Визволившись із ханського полону, Б. Хмельницький змушений був у вересні 1651 р. підписати Білоцерківську мирну угоду. За нею автономія Козацької держави обмежувалася Київським воєводством; чисельність козаків скорочувалась до 20 тисяч; а гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана; польські пани поверталися до своїх маєтків. Ця угода викликала масове невдоволення простого люду. Частина селян переселилися на територію Московської держави. Гетьман не змирившись з такими подіями, завдав полякам удару в урочищі Батіг на Поділлі. Битва завершилася блискучою перемогою козаків. І хоч це не означало закінчення війни, Білоцерківська угода втратила чинність. Нова збройна сутичка сталась біля міста Жванець, де козацько-татарське військо взяло в облогу польський табір. Але від цілковитого розгрому поляків знову врятували татари, які уклали з

²² Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 283.

³ Їх же. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). Київ : Либідь, 1993. С. 240.

ними черговий договір, що припиняв воєнні дії і дозволяв татарам збирати данину на західноукраїнських землях. Щодо України підтверджувалися права і вольності козацтва. Про автономію на умовах Зборівської угоди не було і згадки.

За таких обставин постала проблема зовнішньополітичної переорієнтації гетьмана, бо його основний військово-політичний союзник не міг сприяти реалізації плану незалежної держави. Тому Б. Хмельницький змушений був шукати більш могутню підтримку та покровителя. Розглядалися варіанти Туреччини та Росії. Контакти з останньою почалися ще 1648 р., але вичікування царя нічим певним не завершилося. Оскільки Олексій Михайлович був тоді зв'язаний з Річчю Посполитою «вічним миром», не зважувався його перервати⁴.

Тоді гетьман зробив ставку на Оттоманську Порту. Вже на початку 50-х рр. XVII ст. із султаном підписали нову угоду, за якою той брав Військо Запорозьке під свій захист. Але незабаром для Б. Хмельницького став очевидним формальний характер підтримки Туреччини й він знову активізував промосковський курс зовнішньої політики Козацької держави. На сторону гетьмана пристала старшина, для якої визначальними чинниками стали: спільна релігія, близькість мов і культур, спільна історична пам'ять, воєнна слабкість Москви порівняно з Туреччиною, що давала Гетьманщині шанс на самостійність. У той час цар теж, намагаючись розширити свою сферу впливу й використати Україну як захисний щит проти Туреччини, вирішив узяти Військо Запорозьке під свою руку. 1 жовтня 1653 р. Земський собор схвалив це рішення. А вже 18 січня 1654 р. у Переяславі відбулася сумнозвісна старшинська рада, яка ухвалила прийняття протекції царя.

Московський уряд мав велику охоту втрутитися в козацьку війну, щоб повернути собі втрачені смутного часу, але довго вагався через сильну позицію Речі Посполитої. З іншого боку московські політики мусіли зважати на вірогідність придушення поляками виступу Хмельницького, що погрожував розв'язанням війни з Московією. Тому лише за результатами невдалих бойових дій гетьмана 1651 р. в Москві вирішили втрутитися в українську справу. Вважалося, що Москва повинна узяти під захист православних людей Польщі. *Pro forma* було відправлено посольство з вимогою повернення козакам зборівських прав. У відповідь на відмову Московський земський собор, скликаний восени 1653 р., постановив, що цареві годиться «прийняти під свою високу руку гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке з містами й землями»⁵.

Проблема українсько-московських відносин доби національно-визвольної війни привертала до себе пильну увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, науковий доробок яких значний. Разом з тим вона стала чи не найбільш політизованим моментом української ранньомодерної історії, що зумовило не лише значні розбіжності в концепціях окремих істориків, шкіл і напрямів в історіографії, а й принесло чимало суб'єктивізму, догматизму та ідеологічної упередженості в її висвітленні. Так, вітчизняні вчені радянських часів – В. Голобуцький, О. Касименко, О. Козаченко, Л. Олійник, Ф. Шевченко та ін. – були змушені доводити, що Хмельницький уже з 1648 р. остаточно став на шлях приєднання до Москви. Натомість зарубіжні історики та науковці діаспори, навпаки, прагнули зобразити картину непримиримих перманентних непорозумінь і конфліктів, що раз по раз виникали в стосунках Війська Запорозького з московським царем, починаючи вже з 1648 р.⁶

Українсько-московські відносини 1648–1654 рр. пройшли динамічний, неоднорідний і неоднозначний шлях розвитку, з неодноразовими переходами від зближення до відчуження і навпаки. Хмельницький, прагнучи залучити московського царя до антипольського союзу, вдавався до різних тактичних прийомів, щедрих обіцянок, дипломатичного тиску. Так, гетьман наполегливо викривав перед московськими політиками «лядське лукавство». У ратифікаційному акті положення, згідно з яким передбачалося збирання коштів в Україні здійснювати хоч і за допомогою місцевих урядників, але від імені царя і «отдавати в

⁴ Гетьмани й козацькі отамани / укл. І. Ю. Леванова. Донецьк : ТОВ «Глорія Трейд», 2013. С. 122.

⁵ Грушевський М. Ілюстрована Історія України. Репринтне видання 1913 року. Київ : «Золоті ворота» ДТК УРСР – «Радуга», 1990. С. 312.

⁶ Див. до теми: Акты Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1872. Т. 10. С. 449.

государеву казну тем людям, кого государь пришлет; и тем людям над зборщики смотреть [...]»⁷⁷.

Не менш істотними обмеженнями українського суверенітету (на цей раз у сфері зовнішньої політики) були заборона вільних дипломатичних зносин з Польщею і Туреччиною та зобов'язання повідомляти протектора про характер відносин з іншими державами. Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Війська Запорозького від Москви, проте в цілому характер двосторонніх взаємин – стосунків васалітету, за яких українська сторона забезпечувала консервацію існуючого суспільно-політичного ладу, територіально-адміністративного поділу, системи соціально-економічних відносин, судочинства, незалежність збройних сил тощо, – було збережено.

Так, Україна зберігала політичну автономію, тобто і після 1654 р. продовжувала існувати як окреме державне утворення, її зв'язок з Московською державою мав конфедеративний характер. Укладення союзницької угоди створювало сприятливі умови для розв'язання військово-стратегічних завдань, що стояли перед українським керівництвом. Крім того, як наголошував В. Липинський, акт набував надзвичайно важливого політичного значення в контексті емансипації українського суспільства з-під зверхності польського короля.

Тому цілком поділяємо думку І. Крип'якевича, що «союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики»⁸⁸, і вважаємо, що в конкретно-історичних умовах середини XVII ст. Переяславсько-московський договір був, безперечно, значним успіхом козацької дипломатії. Однак зі смертю Б. Хмельницького і його наступника Івана Виговського країна занурилася у добу Руїни, в якій московська сторона відігравала щоразу сильнішу роль, особливо на Лівобережжі. З приходом кожного нового гетьмана цар обов'язково укладав з ним нову, нерідко не вигідну козацьким старшинам, угоду, виконувати яку мусили лише гетьман з козаками, але не московська сторона.

1659 р. гетьманом, не без допомоги Московії, став Юрась Хмельницький. Одразу ж у жовтні Московському царству представниками козацької старшини був запропонований проєкт нової міждержавної угоди, так звані Жердівські статті, що порушували автономію України й рясніли підробками первісного тексту договору 1654 р.⁹ Тобто 1659 р. було здійснено першу фальсифікацію статей. У січні 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся гетьманської булави та постригся у ченці. А вже у червні того ж року на Чорній раді в Ніжині гетьманом Лівобережжя став наступний ставленик Москви Іван Брюховецький. Не згідні з його кандидатурою Сомко та Золотаренко пізніше були ув'язнені та страчені, а на знак обрання нового гетьмана укладено Батуринські статті, які надавали Москві більше влади, ніж це було встановлено Переяславськими статтями. У грудні 1665 р. І. Брюховецький підписав Московські статті, які, значно обмеживши державні права Гетьманщини, посилили її адміністративну і фінансову залежність від Московського царства.

Промосковська політика І. Брюховецького зумовила важкі наслідки для України. Майже в усіх великих українських містах розмістилися московські гарнізони, значно розширилися права царських воевод, які зосередили в своїх руках низку військових і фінансових функцій. Проведений 1666 р. майновий перепис посилив незадоволення московською адміністрацією та гетьманом, становище Брюховецького та його прибічників ставало небезпечним.

Укладене між Річчю Посполитою та Московським царством 1667 р. Андрусівське перемир'я закріплювало фактичний поділ українських земель на Правобережжя та Лівобережжя. Проти московських залог у містах розпочалися виступи. Брюховецький просив у Москви допомоги, щоб навести лад, але відповіді не отримав. У січні 1668 р. на старшинській раді в Гадячі гетьман запропонував ліквідувати московську владу в

⁷⁷ Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські відносини другої половини XVII–XVIII ст. : тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 24.

⁸⁸ Крип'якевич І. П. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 179.

⁹ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. Серія правнича. 1934. Т. XIX. Кн. 3. С. 45.

Гетьманщині та перейти під османський протекторат. Рада прийняла цю пропозицію. Одночасно Брюховецький вступив у переговори із «Сонцем Руїни» Петром Дорошенком та вислав посольство до Стамбула¹⁰. Події розвернулися для Брюховецького досить трагічно. Самого його було схоплено і у пориві народної люті вбито його ж козаками. Тим часом П. Дорошенко, ставши гетьманом двох берегів 1668 р., залишив на Лівобережжі наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного.

За рік після обрання гетьманом Многогрішного 1669 р. було укладено чергові Глухівські статті, які посилювали залежність Лівобережної України від Московського царства. У ніч із 12 на 13 березня 1672 р. у Батурині незадоволена його правлінням козацька старшина за підтримки начальника московської залоги заарештувала Д. Многогрішного («Батуринська змова») й видала його представникам царського уряду. Гетьмана привезли до Москви, де в середині квітня 1672 р. звинуватили в державній зраді та засудили на довічне заслання у Сибіру.

На старшинській раді в Козачій Діброві 17 червня 1672 р. новим гетьманом було обрано Івана Самойловича. На початку свого правління той підписав нові Конотопські статті, які позбавляли Гетьманщину права на самостійну зовнішню політику, а простих козаків – права обирати гетьмана. Гетьман прагнув об'єднати під своєю владою Лівобережну й Правобережну Україну, воюючи проти правобережного гетьмана Петра Дорошенка. У роки його правління остаточно утвердився державно-політичний устрій лівобережного Українського гетьманату, який залишався незмінним до 1764 р. Лівобережний гетьман керував і козацьким військом під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр.

І. Самойлович висловлював незадоволення укладеним між Московським царством і Османською імперією Бахчисарайським миром 1681 р. та неодноразово виступав проти укладення польсько-московського Вічного миру 1686 р., який узаконював поділ України на дві частини. Також 1686 р., продовжуючи процес зменшення автономії Гетьманщини, Київську митрополію було підпорядковано Московському патріархату. 1687 р. після невдалого українсько-московського походу на Кримське ханство, гетьмана було звинувачено у зраді Москві, заарештовано та позбавлено влади. Військова рада 25 липня 1687 р. обрала новим гетьманом Івана Мазепу. Ці події увійшли в історію як Коломацький переворот.

Новообраний гетьман підписав з московською владою нові Коломацькі статті, що базувалися на Глухівських 1669 р. Статті, з одного боку, підтверджували козацькі права і привілеї, але з іншого – ще більше посилювали залежність гетьмана та старшини від царського уряду.

Відповідно на основі дочасних кількох десятиліть, що минули від укладення у Переяславі 1654 р. окресленої угоди, поступово набирало обертів формування доктрини «руського мира». Спробуємо з'ясувати це поняття. Філософська і політична його складові на основі теорії «Москва – третій Рим» остаточно сформулювалися ще в XIX ст. на базі слав'янофільського видання з такою самою назвою «*Русский мир*». Зазначмо, що цивілізаційна тріада імперської доктрини – «православие – самодержавие – народность» постала в 30-ті рр. XIX ст. завдяки міністру народної освіти Росії С. Уварову, ставши офіційною ідеологією імперії. Вона передбачала консервацію архаїчного режиму й унеможливлювала будь-які прогресивні зміни існуючого ладу¹¹. Логічним продовженням «руського мира» ідеології Російської імперії стала й радянська новіша ідея «єдиного радянського народу». Саме за часів СРСР кількість російськомовних зі 150 мільйонів зросла майже удвічі. Це трапилося через тотальне зросійщення усіх націй, що входили до складу держави²⁵. СРСР залишався непоступливим не тільки в мовному питанні, а й в інших сферах суспільного життя «братніх народів».

¹⁰ Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / упорядник Є. М. Луняк ; Музей гетьманства. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015.

¹¹ Горелов М., Рафальський О. «Русский мир» закреслює Переяслав // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 5–6. С. 230.

Відтак постає потреба аналізу даного поняття на рубежі XX–XXI ст. Із припиненням існування Радянського Союзу ще певний час концепт «русский мир» використовувався лише як теоретична доктрина, а вперше до суспільно-політичного дискурсу був уведений у 2006–2007 рр. Володимиром Путіним під час його виступів до співвітчизників, що проживають за кордоном. Російський президент наголошував на їхній культурній, мовній та цивілізаційній єдності з Росією. Наступні п'ять років використання концепту «русский мир» політичними елітами дещо зменшилося; він став прерогативою Руської православної церкви, але це також можна трактувати як культурне, а радше релігійне пропагування задля подальшого введення «русского мира» як ідеології Російської Федерації. 2010 р. почалися метаморфози «русского мира» від доктрини до політичного курсу, який можна було використовувати задля перемоги у політичній боротьбі всередині країни.

З 2010 р. «русский мир» почав використовуватися як ідеологія влади, задля посилення її легітимності та здобуття перемоги в політичній боротьбі. На сьогодні під «руським миром» розуміється певна спільнота людей (як деякі дослідники називають «цивілізація»), що існує завдяки властивим їхнім учасникам певних міфологем: російська мова та культура, спільна історична пам'ять і цінності, лояльність до сучасної Російської Федерації та православ'я. Також концепт «русский мир» використовується для посилання на політику Російської Федерації у країнах так званого ближнього зарубіжжя, що є важливим для нас, оскільки Україна входить до переліку цих держав¹².

Відтак Переяславська угода 1654 р. дійсно заклала основи розбудови майбутньої Російської імперії, для котрої ця подія має непересічне значення. Звісно ж, без підтримки сильного союзника (козаків) цього б не сталося, той становив так званий форпост, буфер між Османською імперією, Кримським ханством, Річчю Посполитою, а пізніше Швецією, що не бажали зміцнення Московії, а тим паче її панування у Східній Європі. На жаль, трагічним черговим підсумком «русского мира» є російсько-українська війна, що в гібридній формі триває з 2014 р. Зрозуміло, Москва вже у XVII ст. намагалася нав'язати «русский мир» в Україні. У той час вона це зробила, зокрема й шляхом фальсифікації Березневих статей. Нікчемну вартість договорів з Росією на сучасному етапі ми побачили 2014 р., коли вона шляхом війни порушила суверенітет і територіальну цілісність нашої держави. Тому сучасні українські політики, які заявляють про доцільність переговорів з Росією, повинні пам'ятати, що Росія своїх договорів не дотримується, надто у відносинах із Україною. Переяславська рада 1654 р. – промовистий приклад для цього в історії, а історія – це вчителька життя¹³.

Нажаль, ми вкотре переконуємося, що означає укладення будь-якої угоди з Московією і які наслідки можуть бути після них. «Русский мир» крокує в цивілізований світ, аби так чи інакше підпорядкувати його під себе. Сучасна експансивна та мілітарна політика Росії щодо інших країн не може й не повинна залишатися без уваги. Україна і досі є буфером та форпостом між цивілізованим світом та «імперією зла», як свого часу говорив президент США Р. Рейган про СРСР.

І насамкінець хотілося б завершити статтю цитатою німецького політичного діяча кінця XIX ст. Отто фон Бісмарка: «Угоди з Росією не варті й паперу, на якому написані».

This article presents the actualization of the problem of interstate political relations of Ukraine with Russia (second half of the 17th century) on the basis of available historiographical research and source references. In today's world, Ukraine and Russia are in different foreign policy vectors. Russia's imperialist sentiments have not yet faded. We shall try to give an objective assessment of these rather complex relations, especially in the paradigm of the Pereyaslav council of 1654, and its consequences that follow today.

Key words: *Pereyaslav Council, «Russian world», imperialism, incorporation, imperial doctrine, Fraternal people.*

¹² Школа політичної аналітики НаУКМА. [Електронний ресурс]. URL : <https://spa.ukma.edu.ua>.

¹³ З інтерв'ю з істориком, Ярославом Федоруком. [Електронний ресурс]. URL : <https://zaxid.net>.

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЗАРОДЖЕННЯ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ БАПТИСТСЬКИХ ЦЕРКОВ НА ПРИКАРПАТТІ

Автор на загал описує передумови зародження баптистських церков на Прикарпатті, а саме: появу баптизму як протестантської конфесії у світі та Україні, причини виникнення баптизму в Галичині та взаємозв'язок з «Великою Україною». У статті окреслено коротку історіографію теми. Окрім цього, автор досліджує зародження перших українських баптистських церков Прикарпаття, використовуючи духовно-просвітницький часопис баптистських церков Галичини «Післанець Правди», а також згадки очевидців і церковних діячів того часу, думки котрих відображені у їхніх працях.

Ключові слова: баптизм, Галичина, Прикарпаття, баптистська церква, місійна проповідницька діяльність.

Сьогодні на Прикарпатті присутні всі три гілки християнства: католицизм, православ'я та протестантизм. Поруч можуть знаходитись греко-католицький храм та протестантський дім молитви. Кожна з християнських конфесій поставала в цих землях за різних духовних та політичних причин, а також у різному історико-культурному контексті. Це й зумовлює їхній рівень розвитку та впливу на суспільство.

Східна Церква, що в майбутньому отримала назву православ'я, поширювала християнство тут після хрещення Русі князем Володимиром Святославовичем (Великим) 988 р. Західна Церква, що після схизми 1054 р. отримала назву католицької, мала помітний вплив на цих землях у часи короля Данила Романовича, правителя Руського королівства, але утвердилася тут тільки за століття, а саме після Брестської унії 1596 р., в результаті котрої утворилось уніатство (греко-католицизм). Протестантизм з'явився в цих землях за наслідками Реформації.

У XVI – на початку XVII ст. в Європі відбувалася Реформація (від лат. *reformatio* – виправлення, перетворення) – перш за все релігійний, а згодом соціально-політичний рух, котрий привів до утворення протестантизму як третьої гілки християнства поряд із католицизмом і православ'ям. Уже від початку свого існування протестантизм не був єдиною конфесією, з одним віросповіданням та на чолі з одним духовним керівником чи духовним керівним органом. Навпаки, «протестантизм оформився як ряд різних національних церков і віросповідань чи деномінацій»¹, – зазначає німецький дослідник історії християнства Філіп Шафф. Землі німецьких князівств стали місцем зародження лютеранства, котре з часом утвердилось на півночі Священної Римської імперії та серед народів Скандинавії. У Швейцарії зародилося цвингліанство і кальвінізм, котрий поширився на північ Франції, Угорщину, Голландію і Британські острови в різних формах². Поряд із лютеранами й кальвіністами з'явилися анабаптисти – радикальне крило Реформації, поширене як церковна громада майже в усіх країнах Центральної Європи. Основними відмінностями анабаптистів від лютеран та кальвіністів було те, що вони не визнавали хрещення немовлят (*pedobaptism*), а тільки дорослих на основі їхнього віровизнання (*credobaptism*), і вважали що Реформація повинна розпочинатися з простого населення, а не верхівки суспільства та за підтримки державної влади. Саме анабаптизм часто вважають колыскою сучасного баптизму. Серед прихильників такої думки історики Девід Бенедикт, Річард Кук, Томас Армїтедж, Альберт

¹ Шафф Ф. История христианской церкви. изд. 2-е. Санкт-Петербург : Христианское общество «Библия для всех», 2009. Т. VII : Современное христианство. Реформація в Германии. С. 35.

² Кальвінізм у континентальній Європі відомий як реформатство, в Англії, Шотландії та Північній Америці зародився у формі пресвітеріанства й конгрегаціоналізму (Див.: Бинцаровский Д. История современного богословия. Минск : Полиграфкомбинат им. Я. Коласа, 2016. С. 401–426).

Ньюман і Вальтер Раушенбуш³. І на це є підстави, бо вчення про хрещення за вірою в дорослому віці та розуміння принципу свободи віросповідання і відділення церкви від держави баптисти перейняли від анабаптистів. Реформатський богослов Джеральд Просі вбачає єдність баптизму і анабаптизму, тому стирає кордон між цими двома релігійними рухами, кажучи що «Рух баптистів виник на початку 1520-років у швейцарському місті Цюрих [...]»⁴ – хоча це є місцем зародження швейцарського анабаптизму. Потрібно визнати, що думка Д. Просі є крайністю, що пов'язана з богословськими дискусіями між реформатами та баптистами. Між анабаптистами й першими баптистами було не тільки спільне вчення про хрещення за вірою, але й суттєві різниці, які привели до утворення окремих релігійних течій християнства⁵.

Баптизм (від грец. βάπτισμα – хрестити, занурювати), як окрема конфесія Реформації, зародився в Нідерландах, але перших баптистів прийнято називати англійським, відповідно до їх національного складу. Саме тому «історія англійських громад баптистів починається в Голландії»⁶. Англіканський священнослужитель Джон Сміт (1554–1612) захопився пуританством⁷ і 1606 р. став пастором однієї з конгрегаціоналістських⁸ церков у місті Гейсборо. Через переслідування пуритан в Англії, за правління королівської династії Тюдорів, Сміт та його церковна громада 1608 р. переселилися до Амстердама. Втікаючи від релігійних утисків у Нідерландах, вони знайшли релігійну свободу. За нових умов вони познайомилися з менонітами⁹, котрі є духовними спадкоємцями анабаптистського руху. Під час духовного спілкування, дискусій та спільних роздумів над Біблією Джон Сміт прийняв доктрину хрещення на основі віри (*credobaptism*), відкинувши вчення про хрещення немовлят (*pedobaptism*). У 1608–1609 рр. «він хрестив сам себе обливанням, а потім хрестив також інших членів своєї громади (близько 40 чоловік). Так стала формуватись перша баптистська церква», – пише український дослідник історії баптизму С. В. Санніков¹⁰.

У серпні 1612 р. Джон Сміт помер від сухоти. Керівництво церковною громадою перейшло до рук Томаса Хелвіса, а громада поділилася навпіл: частина вірян долучилася до менонітської церкви, а частина, на чолі з Хелвісом, повернулася до Англії, де заснувала першу баптистську церкву на Британських островах¹¹, звідки баптизм проник до Америки, а звідти – знову до Європи.

В українських землях баптизм з'явився в часи російського царизму. За правління Катерини II (1762–1796) в Російській імперії проводили активну політику запрошення німецьких колоністів на південні землі сучасної України¹². Більшість із них за віросповіданням були протестантами. Саме серед німецького протестантського населення степової України наприкінці XIX – на початку XX ст. почалося духовне пробудження, у результаті

³ История баптизма: Сборник. Вып. 1 / Одесская Богословская Семинария ; сост. и предисл. С. В. Санников. Одесса : ОБС, «Богомыслие», 1996. С. 55–56.

⁴ Просі Дж. Святе Хрещення: біблійні передумови, значення та наповнення обряду хрещення немовлят // Українське товариство Реформації. 2020. С. 116.

⁵ История баптизма. С. 53–57, 62–63.

⁶ Там же. С. 58.

⁷ Пуританство – кальвіністський рух усередині Англіканської церкви за особисту святість кожного християнина та очищення Англіканської церкви від католицької обрядовості.

⁸ Конгрегаціоналізм – форма церковного управління у багатьох протестантських церквах, суть котрої в тому, що головним органом управління помісної церкви є не єпископ чи пресвітерія, а сама громада. (Див.: Еннс П. Підручник з богослов'я / пер. з англ. 2-ге вид. Львів : Українська баптистська теологічна семінарія, 2017. С. 303).

⁹ Менонітство – релігійний рух Радикальної Реформації, голландська форма поміркованого анабаптизму, назва руху походить від імені голландського реформатора Менно Сімонса. (Див.: Менно Симон и анабаптисты. Сборник / составление и редакция С. В. Санников. Штайнхаген : Samenkom, 2012).

¹⁰ Санніков С. В. Огляд історії християнства : Навч. посібник. Київ : Світ знань, 2007. С. 417.

¹¹ Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург : РГХИ, 1997. С. 154.

¹² Орлов А. С., Георгиев В. А., Георгиева Н. Г., Сивохина Т. А. История России. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2011. С. 237. Про докладніший опис причин переселення німців до українського Причорномор'я див.: Васильчук В. Н. Причини расселения немецких поселенцев на Украине в период царизма // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2006. Сер. 2, вып. 4, С. 53–60).

якого постав новий релігійний рух під назвою штундизм. Штундизм (від нім. *stunde* – година) – релігійний рух всередині реформатських, лютеранських та менонітських церков північного Причорномор'я. Деякі представники цих течій збиралися на біблійні години, де читали Біблію, розмірковували над змістом прочитаного та практикували спільну молитву. Важливо зазначити, що було два види штундизму: класична пієтична¹³ штунда і неопієтична штунда¹⁴. Перша була представлена ще задовго до пробудження, в лютеранських та реформатських церквах, її учасники залишалися членами своїх церков. Представники другого руху штундистів, навпаки, відмовлялися залишатися в лоні вже існуючих лютеранської та менонітської церков. Тому що вбачали в них духовне охолодження до релігійних принципів та ідеалів, закладених їхніми релігійними «отцями». Вихідці «вважали себе осяяними світлом Євангелія і Духом Святим «братськими менонітами»¹⁵. Все це спричинило соціально-релігійний процес, результатом якого став український баптистський рух.

Малою батьківщиною українського баптизму вважають село Основа, Одеського повіту, Херсонської губернії, а першим баптистом – селянина Онищенка, жителя цього поселення. Про це свідчить православний дослідник релігійних рухів в Російській імперії А. Рождественський, який писав: «За спільним свідченням жителів цього села перше насіння сектантства було вкинуто в їх серця місцевим селянином Онищенко, котрий був довгий час волоцюгою»¹⁶. Український історик М. Грушевський вважав, що Онищенко – це «Перша яскрава постать в історії українського євангельського руху [...]»¹⁷. Він, за свідченням «члена Російської Академії Наук Ф. А. Щербини, восени 1852 року прийняв хрещення»¹⁸. Саме ця подія стала точкою відліку народження баптизму в українських степах. Автор фундаментальної праці «Історія євангельських християн-баптистів України, Росії, Білорусі (1867–1917)» С. Н. Савінський говорить, що ця думка підтримується «більшістю дослідників»¹⁹. В основному серед них були діаспорні історики, зокрема Г. Домашовець, котрий називає Онищенка «піонером українського баптизму»²⁰, Л. Жабко-Потапович – автор історичного нарису «Життя Церкви»²¹.

Через діяльність проповідників та євангелістів, котрі ходили від села до села та проповідували Євангеліє, баптизм в українських землях поширювався доволі швидко. Окрім цього помітну роль у поширенні «німецької віри», як її називали православні священники, відігравала діяльність західних місіонерів і місцевих новоменонітських груп. Релігійність і богопошук українського народу був хорошим підґрунтям для проповіді Євангелія та баптистського віросповідання. З часом баптистські церкви з'явилися в Галичині, зокрема на Прикарпатті.

У Галичині баптистський рух зародився одразу ж після Першої світової війни. Як не дивно, але саме вона, «волею Божою», стала вирішальною для появи євангельських християн-баптистів у цьому краї. У часи Першої Світової війни Східна Галичина була місцем запеклих боїв між австро-угорською та російською арміями. Після Галицької битви 1914 р. ці землі були окуповані російськими військами. Після Горлицького прориву, котрий розпочався

¹³ Пієтизм (від лат. *pietismus*) – християнський рух, котрий наголошував на особистих стосунках з Богом та максимальне освячення християнина, виник серед німецьких лютеран і реформатів.

¹⁴ Детальніше про ці два види штундизму див.: Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867–1917). Санкт-Петербург : Христианское общество «Библия для всех», 1999. С. 92–95.

¹⁵ Савинский С. Н. Указ. соч. С. 93; Братські меноніти (деколи «новоменоніти») – особлива форма менонітства, котра виникла тільки в Російській імперії. На відміну від церковних менонітів, братські меноніти хрестять тільки через цілковите занурення, у той час як перші через обливання.

¹⁶ Священник Арсеній Рождественский. Южнорусский штундизм. Санкт-Петербург : Типография департамента уделов. 1889. С. 52–53.

¹⁷ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Львів : НТШ, 1925. С. 167.

¹⁸ Жабко-Потапович Л. Життя Церкви : історичний нарис // Християнське видавництво «Дорога Правди». 1997. С. 9. Не заперечує існування цього свідчення і представник протилежної позиції Ю. Рагушний, наводячи навіть точні дані, про це стверджував Ф. А. Щербина (Див.: Альманах «Богомыслие». 1999. Вып. № 8. С. 242).

¹⁹ Савинский С. Н. Указ. соч. С. 96.

²⁰ Домашовець Г. Нарис історії української євангельсько-баптистської церкви. Ірвінгтон ; Торонто, 1967. С. 115.

²¹ Жабко-Потапович Л. Назв. праця. С. 9.

в травні і завершився в жовтні 1915 р., австрійці повернули контроль над Галичиною, встановивши лінію фронту біля Тернополя²². Відступаючи, російська армія евакуювала населення на схід, на підконтрольні Російській імперії землі. Не стали винятком й жителі села Вальдорф біля Львова. Втікаючи, вони осіли в німецькій колонії Топче, що на Волині, де й познайомилися з баптистським віросповіданням. Місійна діяльність церков євангельських християн-баптистів, що існували в навколишніх селах, а саме в однойменному українському селі Топче і в селі Желізня, змусила «звернути на себе увагу і нас галицьких біженців» – свідкував один з переселенців²³. Серед зацікавлених був і О. Підгорецький, котрий швидко увірував у Євангеліє. 1918 р. сім'я Підгорецьких повернулася до Вальдорфа, де з часом і утворюється перша баптистська церква в Галичині²⁴. У цей же час у російський полон потрапила велика кількість галицьких українців, які воювали на боці Австро-Угорщини. Серед полонених був житель села Войтків Добромільського повіту Ф. Махник. У полоні він «запізнався з віруючими, та від них під впливом голошеної Євангелії і їх примірного життя увірував в спасенну “веселу новину” [...] новим і щасливим повернувся він додому, та від 1919 р. став першим світлом для темного світа», – писав баптистський церковний служитель Ю. Кубрин²⁵. З часом Ф. Махник зацікавив односельчан своїм життям, котре змінилось після увірування. Згодом він почав ділитись тими поглядами, котрі сприйняв. І станом на «1921 було лишень 7 душ, але Господь нас чудово благословив, посилаючи багатьох слухачів, а радости не було кінця, так, що збирались около слова Божого, де нас Бог укріпляв у євангелельській вірі [...]», – згадував С. Барна, один з перших баптистів цього села²⁶.

Баптистський рух у Галичині стрімко зростав через декілька причин. Першою було те, що члени баптистських церков активно практикували свої релігійні переконання в житті: не вживали алкоголь, не палили, не використовували нецензурну лексику, читали Біблію, молилися і шукали особистих стосунків з Богом. Один із греко-католицьких священників в особистій розмові описував віру та життя баптистів дуже просто: «Ті євангелики, все відкидають те, чого нема в Євангелії, а натомість вибирають певні вірші з Біблії, та на них будуються моральне християнське життя»²⁷. Другою причиною слугувало активне особисте благовістя, тобто поширенням своїх поглядів через особисті розмови чи публічні промови. Першими цікавилися віруваннями своїх краян їхні сусіди або ті, з ким доводилось разом працювати. Для прикладу, майбутній пастор і благовісник Микола Лютий прийняв баптистське віровчення у селі Забір'я від Степана Підгорецького, котрий «орав своякам у Забір'ї поле. При нагоді проповідував їм євангельську науку»²⁸. Третьою причиною стало обрання 1926 р. Василя Перетятка, котрий тільки-но прибув із США, де він увірував і отримував духовну освіту, головою Комітету Українського об'єднання баптистів у Галичині²⁹. За його керівництва українською мовою почали видавати баптистський часопис «*Післанець Правди*». Налагодилися зв'язки з Британським і Закордонним біблійним товариством, котрі стали джерелом постачання до Польщі Біблій та Нових Заповітів українською мовою. Українське об'єднання баптистів в Польщі стало частиною Союзу слов'янських баптистів у Польщі, котрий тісно співпрацював з Союзом Німецьких Баптистів у Польщі³⁰. Мова та культура були четвертою причиною. Галицькі баптистські церкви переважно були україномовними та складалися з українців. Об'єднання і пастори активно підтримували розвиток української мови і культури, виступали проти русифікації. Це робило баптистський рух не німецьким, а українським: «члени церкви, які добре знали, що Бога треба прославляти

²² Див.: Чуткий А. І. Історія України : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2006. С. 212–213.

²³ *Післанець Правди*. 1928. Ч. 8. С. 2.

²⁴ Див.: *Післанець Правди*. 1928. Ч. 8. С. 1–4; а також див.: Кубрин І. Нова віра в Західній Україні. Торонто, 1968. С. 11–12.

²⁵ *Післанець Правди*. 1929. Ч. 2. С. 8.

²⁶ *Післанець Правди*. 1928. Ч. 9. С. 7.

²⁷ *Післанець Правди*. 1929. Ч. 5. С. 11.

²⁸ Кубрин І. Назв. праця. С. 12; також див.: Домашовець Г. Назв. праця. С. 201; Войтович М. Історія ЄХБ Івано-Франківської області. Львів, 2008. С. 90.

²⁹ Жабко-Потапович Л. Назв. праця. С. 19.

³⁰ Там само. С. 20–22.

мовою своїх батьків та прадідів»³¹. Однією з перших статей духовно-просвітницького часопису баптистів Галичини «*Післанець Правди*» була стаття «*Наш обов'язок – голосити правду Божу в рідній мові*»³². П'ята причина – підтримка В. Перетятком розвитку богословської освіти в Об'єднанні, а саме підготовка кваліфікованих релігійних кадрів через організацію біблійно-богословських та музичних курсів, направлення окремих служителів навчатися до міжнародної Духовної семінарії в м. Лодзі, що в Польщі. Основними дисциплінами, котрі студіювались, були: базові знання Святого Писання (Біблії), екзгетика (тлумачення) Старого та Нового Заповітів, гомілетика та риторика, практична теологія, апологетика, педагогіка та викладання біблійної науки в недільних школах, основи філософської думки, загальна історія, історія церкви, літературознавство, науки про природу, а також основи пасторської практики³³. Після отримання ними такої фундаментальної духовної освіти, керівництво Об'єднання направляло служителів на релігійну працю як пасторів, благовісників та проповідників-книгонош. Саме завдяки одному з таких благовісників на Прикарпатті з'явилася перша християнська церква баптистського віросповідання.

На загал історія баптистських церков Прикарпаття описана пастором М. Войтовичем в «*Історії СХБ Івано-Франківської області*». Окрім нього, про деякі баптистські церкви Прикарпаття згадує пастор І. Кубрин в історичному нарисі «*Нова віра в Західній Україні*». Частково про баптизм на Прикарпатті свідчить Г. Домашовець у «*Нарисах історії української євангельсько-баптистської церкви*», а також його син В. Домашовець в невеликій праці «*Український євангельсько-баптистський рух в його 150-літній ювілей*». Із сучасних дослідників варто згадати Н. Петріва та його статтю «*Передумови та зародження євангельсько-баптистського руху в Галичині та на Волині: від XVI століття до кінця 1930-х років*»³⁴. Окрім неї його перу належать ще декілька пов'язаних із історією баптизму в Галичині і Волині наукових статей: «*Євангельсько-баптистское движение в Западной Украине в 1920-х гг.*»³⁵, «*Видавничо-освітня діяльність євангельсько-баптистських громад на теренах Західної України у 20–30-х рр. XX ст. як складова місійної діяльності*»³⁶.

З часом баптизм зі Львівщини поширився на Прикарпаття (сучасну Івано-Франківську область). У жовтні 1928 р. в селі Підвисоке, що на Снятинщині, постала перша

баптистська церква Прикарпаття. Її появу зумовила проповідницька діяльність баптистського місіонера Миколи Лютого (на світлині)³⁷. За словами І. Кубрина, тут до М. Лютого, займалися поширенням релігійних ідей І. Петраш та І. Підгорецький³⁸. Щоправда, про результат їхньої діяльності він не повідомляє. Але зі слів М. Лютого можна зробити висновок, що на момент його місійної проповідницької діяльності на Снятинщині не було не те що баптистської громади, а й поодиноких християн-баптистів. Можливо, що ці двоє баптистських служителів займалися тут місійною діяльністю, але безрезультатно. А можна йти вслід за М. Войтовичем і називати М. Лютого «першим місіонером» на Снятинщині³⁹. А щодо утворення церкви в Підвисокому, то сам М. Лютий, згадуючи дні свого місіонерського служіння в цьому селі, писав: «Дня 30. 10. 28 р. прибув я пораз первый до с. Підвисока, віддаленого о 17 кільм. від Снятина. Там

³¹ Домашовець Г. Назв. праця. С. 182.

³² Див.: *Післанець Правди*. 1927. Ч. 2. С. 1.

³³ Див.: *Післанець Правди*. 1929. Ч. 5. С. 18–20.

³⁴ Богословський науковий збірник УКУ. 2017. Ч. 9. С. 46–66.

³⁵ Богословские размышления. 2017. № 19 : Спецвыпуск «Реформация: человек, церковь, общество». С. 164–177.

³⁶ Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 167–169.

³⁷ Войтович М. Назв. праця. С. 22.

³⁸ Кубрин І. Назв. праця. С. 63.

³⁹ Войтович М. Назв. праця. С. 117; до світлин: Домашовець Г. Назв. праця. С. 112.

прийнято мене до дому брата І. Романюка, котрому Господь відчинив серце до прийняття св. Євангелія (Діян. 16,14). Вислухавши євангельської науки, по недовгій часі бр. І. Романюк як перший віддав своє серце Господеві, шлюбуючи Йому довічну вірність у туземській мандрівці. За приміром І. Р. ще других десять душ покалось, навертаючись з темряви до чудового Господнього світла. То був гарний та вельми радісний початок [...]». Вважається, що саме вона є першою християнською церквою баптистського віросповідання на Прикарпатті. Хоча, у праці «*Історія протестантського руху*» її автор Г. Вайс згадує про баптистську церковну громаду, котра нібито існувала в 70–80-х рр. ХІХ ст. в Коломиї⁴⁰. Але більше про цю церковну громаду нічого невідомо. Вже у липні 1929 р. відбулося перше звершення таїнства Святого Хрещення⁴¹. Після цього, з точки зору баптистської церковної традиції, громада села Підвисоке стала повноцінною місцевою церквою⁴². У день хрещення згадуються «гості з Стечеви і Залуччя» – підстава вважати, що в цих селах проживали християни-баптисти. З часом у церкві с. Підвисоке рукопоклали за пастора І. Романюка – того ж, котрий прийняв М. Лютого в себе вдома на момент його місійної праці. Станом на 1930 р. тут було четверо членів церкви, 1931 р. їх кількість становила 30, а через уже 40. До 1938 р. у Підвисокому було близько 80 християн-баптистів⁴³.

Баптистська церква зміцнювалася на Снятинщині, водночас на Болехівщині баптистський рух зазнавав гоніння, через проповідь Євангелія та поширення баптистського віросповідання селянином Теодором Гнатойко, який увірував на Наддніпрянській Україні. М. Войтович притримується думки, що «мабуть він був заарештований як австрійський воєннополонений»⁴⁴. Приблизно 1929 р. баптистська громада виникла в селі Тисів⁴⁵. Але, за свідченнями одного з баптистських церковних служителів П. Олишка, є підстави допустити існування на Болехівщині та Долинщині баптистських сімей або поодиноких християн-баптистів ще до діяльності Т. Гнатойка: «В Київці є тільки 15 членів і декілька приближаючих. Та громадка хотія маленька, але є центром Жидячівського, Долинського і Калушського повіту»⁴⁶. Церковна громада, заснована Т. Гнатойком, уже 1930 р. переживала складні часи. Католицьке духовництво та прості жителі села виступали проти своїх баптистських односельчан: «Любі в Христі браття! Ми в Тисові перебуваємо у великому страсі, – повідомляли вони. – На нас ночами нападають невірющі селяни і кидають до наших хат каміння [...] Першим до цього діла є завжди священик. Замість Христової любові він упоєє в серця своїх парафіян люту ненависть до тих, хто покинули грішне життя [...]»⁴⁷. Релігійні переслідування та утиски, за свідченням баптистського церковного служителя І. Кубрина, існували близько семи років⁴⁸. Станом на 1930 р. у Тисові налічувалося близько 32 баптистів, а також до 80 наближених, або тих, над ким звершувалась духовна опіка⁴⁹. 1932 р. баптистські пастори І. Кубрин та І. Підгорецький у розпалі переслідувань, ризикуючи собою, звершували таїнство Святого Хрещення.

Наступним регіоном Прикарпаття, де постала баптистська церква, є Гуцульщина. Приблизно 1931 р. в селі Білі Ослави почав проповідь простий селянин Онуфрій Герасимів, який прийняв баптизм на Снятинщині від уже згаданого М. Лютого⁵⁰. Станом на 1932 р. громада складалася з 15 чоловік⁵¹. 1933 р. громада відчувала духовний дефіцит

⁴⁰ Домашовець В. Український євангельсько-баптистський рух в його 150-літній ювілей 1852–2002. Моріс Плейнс ; Луцьк, 2002. С. 45.

⁴¹ Післанець Правди. 1929. Ч. 9. С. 12.

⁴² Матвій В. «Священнодії пастора» (служіння) Луцьк : Релігійне товариство Місійна книжкова фабрика «Християнське життя», 2004. С. 92.

⁴³ Bednarczyk K. Historia zborów baptystów w Polsce do 1939 roku. Warszawa, 1997. S. 268.

⁴⁴ Войтович М. Назв. праця. С. 52.

⁴⁵ Кубрин І. Назв. праця. С. 48.

⁴⁶ Післанець Правди. 1927. Ч. 7. С. 14.

⁴⁷ Післанець Правди. 1930. Ч. 11. С. 20.

⁴⁸ Кубрин І. Назв. праця. С. 50.

⁴⁹ Bednarczyk K. Op. cit. S. 317.

⁵⁰ Ibidem. S. 62.

⁵¹ Післанець Правди. 1932. Ч. 7. С. 154.

проповідників. О. Герасимів так описував цей період: «Праця в нас славить Бога, йде вперед, але конечно треба щоби хтось із проповідників навідувався до нас хоч раз на місяць. Він 7 липня аж до 30 листопаду, себто на протязі п'яти місяців у нас нікого не було. Бувало й так, що й мене самого не було тут [...] Може хто-небудь із братів буде тут подорожувати, то нехай би побув тут у нас 1 або 2 тижні»⁵². Бажання, щоб на богослужіннях були присутні проповідники, пов'язувалося з баптистськими цінностями та правилами проведення богослужіння. На них обов'язково повинні читати текст з Біблії і проголошуватись роз'яснювальну проповідь. Саме тому зрозуміла радість церкви в с. Білі Ослави, коли на Новий Рік до них завітали аж четверо проповідників: «Дуже радісно відсвяткували ми Новий Рік; на той день Господь надіслав нам на радість і на збудування аж чотирьох братів: бр. Д. Паюк прийшов до нас із Підвисокої, а трьох – Г. Воевода, Г. Більський і І. Паркулаб прийшли з Ганусівце»⁵³. 1934 р. тут налічувалося вже 40 членів баптистської церкви, а також до 80 людей, над котрими звершувалась духовна опіка⁵⁴.

У самому ж с. Ганусівці, звідки прийшло троє гостей, баптистська церква утворилася дещо подібно, як у Вальдорфі. Житель села Григорій Дем'янович Воевода довго перебував на Житомирщині, де прийняв баптистське віросповідання та таїнство Святого Хрещення. І 1929 р., повернувшись додому, почав ділитися своєю вірою: «Найперше у своїм домі, потім своїм рідним, сусідам та односельчанам»⁵⁵. У травні 1932 р. тут звершував хрещення пастор В. Перетятко. Учасниками цієї священної стали 11 чоловік⁵⁶. До 1937 р. у Ганусівці було до 45 членів церкви та 100 наближених⁵⁷. У 1934 р. тут проходили біблійні курси для підготовки молодих церковних служителів. У лютому цього ж року згадане село стало центром освіти для баптистських служителів з Білих Ослав, Підвисоке-Стецева, Тисова, Дашави та для самих баптистів з Ганусівки⁵⁸.

Також одною з перших громад, котрі зародились на Прикарпатті, була церква с. Лісна Тарновиця. Першими сповідували баптистське віровчення Петро Крук та Степан Бойко. Через їхнє релігійне свідчення у липні 1934 р. тут відбулось перше хрещення⁵⁹. Місцем, де збиралась на богослужіння новоутворена церква, був будинок Василя Мочарного «старшого брата православної церкви»⁶⁰. Час до часу цю громаду навідували брати з Білих Ослав, оскільки вона була їхньою місійною станицею⁶¹.

Отож, баптизм зародився як одна з протестантських течій Реформації. Його батьківщиною вважаються Нідерланди, хоча перші баптисти за національністю були англійцями. До України баптизм проник на час входження українських земель до складу Російської імперії. Він став результатом духовного пробудження серед німецьких переселенців, які проживали на півдні України. Релігійність українського народу, його постійний богопошук та ревність баптистських проповідників стали причиною та основою стрімкого поширення баптистського віросповідання в Україні. До Галичини баптизм прийшов у 20–30-х рр. ХХ ст. в результаті релігійної проповіді та свідчення тих, хто певний час проживали в підросійській Україні, де прийняли баптистське віросповідання. На Прикарпатті баптизм з'явився з тих причин, що й загалом у Галичині. «Батьком» баптизму можна вважати місіонера, пастора та проповідника М. Лютого, який створив церкву в с. Підвисоке. Саме за його участі баптизм на Прикарпатті стрімко поширювався: лунали проповіді, утворювалися нові церкви та місійні станиці. До 1935 р. налічувалось до чотирьох самостійних церков та декілька місійних станиць, над якими ці церкви здійснювали духовну опіку

⁵² Післанець Правди. 1933. Ч. 2. С. 54.

⁵³ Післанець Правди. 1933. Ч. 3. С. 81.

⁵⁴ Bednarczyk K. Op. cit. S. 317.

⁵⁵ Войтович М. Назв. праця. С. 59.

⁵⁶ Післанець правди. 1932. Ч. 8. С. 176.

⁵⁷ Bednarczyk K. Op. cit. S. 317.

⁵⁸ Післанець правди. 1934. Ч. 7. С. 134.

⁵⁹ Войтович М. Назв. праця. С. 31.

⁶⁰ Там само. С. 31.

⁶¹ Післанець правди. 1934. Ч. 9–10. С. 191.

The author outlines the preconditions for the emergence of Baptist churches in Prykarpattia, namely: the emergence of Baptism as a Protestant denomination in the world and Ukraine, the causes of Baptism in Galicia and the relationship with «Greater Ukraine» in this process. The article mentions the main researchers of this issue, as well as their works. In addition, the author examines the origins of the first Ukrainian Baptist churches in Prykarpattia using the spiritual and educational magazine of the Baptist churches of Galicia «Messenger of Truth», as well as references of the eyewitnesses and church ministers of the time, whose opinions are reflected in their works.

Key words: *Baptism, Galicia, Prykarpattia, Missionary Preaching Activity, Baptist Church.*

УДК 796.5 : 377 : 371.1

Оксана Дичкевич (м. Івано-Франківськ, Україна)

ОСВІТНЬО-ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ТА В ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ С. СПАС СПАСЬКОЇ ОТГ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розкрито освітньо-виховний потенціал туристично-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти та в закладах позашкільної освіти, запропоновано нові методичні розробки викладання історії для виховання та навчання молодого покоління, зроблено аналіз туристично-краєзнавчої роботи у селі Спас Спаської ОТГ Івано-Франківської області.

Ключові слова: *туристично-краєзнавча робота, компетентнісний підхід, «Нова українська школа», еко-освіта, шкільний музей.*

Сучасне суспільство постійно потребує кваліфікованих учителів, з новими ідеями та вмінням їх реалізувати у навчанні та вихованні молодого покоління. На сьогодні система освіти в Україні зазнає постійних реформ, які загалом сприяють покращенню процесу навчання. Міністерство освіти і науки України 2016 р. розробило концепцію під назвою «Нова українська школа», основною метою якої є застосування компетентнісного підходу в навчанні, тобто знання, які учні отримали на уроках, повинні знадобитися у житті.

Виховання молоді – одне з найважливіших завдань сучасної школи. Життя вимагає від учителів знаходити оптимальне поєднання форм, засобів та методів педагогічного впливу, будити непідробний інтерес і пізнавальні здібності учнів. Одним із таких поєднань форм, що підвищує ефективність навчально-виховного процесу, є туристсько-краєзнавча робота¹.

Мета статті – розкрити освітньо-виховний потенціал туристично-краєзнавчої роботи у закладах загальної середньої освіти й у закладах позашкільної освіти на прикладі втілених у життя методичних розробок та туристично-краєзнавчої роботи, яка здійснюється у селі Спас Спаської ОТГ Івано-Франківської області.

Узагальнені та систематизовані матеріали з вивчення історії рідного краю через туристично-краєзнавчу роботу містяться у працях Ю. Буланова², В. Курілової³, Т. Маланюка⁴,

¹ Панчук А. Сутнісна характеристика понять туристсько-краєзнавчої діяльності як фактору виховання особистості // Вісник Прикарпатського університету. Фізична культура. 2013. Вип. 17. С. 150.

² Буланов Ю. І. Виховання патріотизму засобами краєзнавства // Збірник наукових праць Харківського національного університету ім. Г. Сковороди. Серія «Історія та географія». 2012. Вип. 45. С. 133–136.

³ Курілова В. Туристично-краєзнавча робота в школі як засіб морального та фізичного розвитку підростаючого покоління // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені Г. Сковороди. 2015. № 3. С. 147–151.

⁴ Маланюк Т. З. Краєзнавство і туризм: навч. посібник. Івано-Франківськ : Ін-т туризму ПНУ ім. В. Стефаника, 2010. 200 с.; Його ж. Патріотичне виховання учнів основної школи засобами туристсько-краєзнавчої роботи: монографія. Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2017. 304 с.

С. Оришко⁵, В. Прокопчука⁶, В. Петранівського, М. Рутинського⁷, М. Соловей⁸ та ін. На практичному рівні нами проаналізовано досвід використання туристично-краєзнавчої роботи у Спаському ліцеї Спаської ОТГ та запропоновано власні підходи вивчення історії маленького краю у навчально-виховному процесі⁹. Авторка є переможницею конкурсного відбору Благодійної організації «Благодійний Фонд *«Повір у себе»* та її стипендіаткою. Метою проведення Конкурсу цього Фонду є підтримка обдарованих студентів Університету з сільської місцевості, розвиток їхньої наукової активності, розширення здобутих знань шляхом призначення цим студентам грошових стипендій¹⁰. Готуємо новий проєкт під назвою *«Школа майбутнього – вже сьогодні» («Жива історія»)*, який корелюється з компетентностями Нової української школи. Цільовою аудиторією проєкту є школярі об'єднаних територіальних громад закладів загальної середньої освіти та закладів позашкільної освіти Івано-Франківської області. Складові проєкту: 1) проведення учнівських екскурсій та археологічних досліджень на території свого поселення; 2) спілкування з очевидцями історичних подій. Результатом цього є створення сайту архіву-музею школи та участь вихованців у різних рухах, акціях та конкурсах, де учні зможуть реалізувати себе як дослідники, викладаючи матеріали своїх наукових пошуків та достовірні інтерв'ю, описуючи певні історичні об'єкти. Ця діяльність творитиме майбутнім поколінням базу для подальших наукових розвідок. Також працюю над написанням книжки про рідне село Спас Спаської ОТГ Івано-Франківської обл. та у майбутньому маю на меті зняти відеофільм *«Віддай голос вітру»*, в якому буде висвітлено яскраві маловідомі сторінки етнокультурного, політичного та економічного життя мешканців Бойківського краю.

Туризм у поєднанні з краєзнавчою роботою є багатограним видом діяльності учнів. Він дає їм змогу самовдосконалюватися, формувати фізичні та розумові якості, яким приділяється особлива увага, створює умови, які вимагають від дітей активних і самостійних дій¹¹.

Однією з найрозвинутіших організаційних форм є шкільне краєзнавство, що виникло у другій половині XIX ст., під назвою батьківщинознавство. Суть шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями свого краю з навчально-виховною метою за різними джерелами та, головним чином, шляхом безпосереднього спостереження під керівництвом учителя. Ефективність шкільного краєзнавства залежить від того, наскільки сам учитель є краєзнавцем¹².

Сучасна туристсько-краєзнавча робота школи розглядається фахівцями як педагогічно організований процес, у якому молоде покоління на основі загальних принципів пізнання рухається у своєму індивідуальному розвитку від конкретного до загального¹³. Оскільки цільовий компонент цієї роботи має узгоджуватися із загальною метою освіти – всебічним розвитком особистості, то основою метою окресленої роботи є: збагачення особистості моральними, етичними цінностями; поповнення та закріплення знань; оздоровлення, розвиток адаптивних можливостей організму¹⁴.

⁵ Оришко С. Туристсько-краєзнавча діяльність у житті сучасного школяра // Вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка, соціальна робота. 2011. Вип. 23. С. 107–111; Її ж. Виховні можливості туристсько-краєзнавчої діяльності // Вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка, соціальна робота. 2011. Вип. 20. С. 96–99.

⁶ Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник. Київ, 2010. 240 с.

⁷ Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 575 с.

⁸ Соловей М. Структура і зміст екскурсійно-туристичної роботи у сучасному навчальному закладі // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. 2008. Вип. 393. С. 153–160.

⁹ Дичкевич О. Педагогіка сучасності [відеофільм]. Івано-Франківськ, 2019. 3 хв. [Електронний ресурс] URL : <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/7636>; Її ж. Школа майбутнього – вже сьогодні [відеофільм]. Івано-Франківськ, 2019. 6 хв. [Електронний ресурс] URL : <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/7635>

¹⁰ Невдовзі стануть відомі стипендіати Фонду *«Повір у себе»*. [Електронний ресурс] URL : <https://pnu.edu.ua/blog/2020/10/22/22605/>

¹¹ Оришко С. Туристсько-краєзнавча діяльність... С. 108–109.

¹² Прокопчук В. С. Назв. праця. С. 75.

¹³ Соловей М. Назв. праця. С. 154.

¹⁴ Світловський В., Герасименко М. Необхідність проведення туристично-краєзнавчої роботи у школі. Матеріали

Особливості туристсько-краєзнавчої діяльності у закладах загальної середньої освіти і закладах позашкільної освіти полягають у тому, що: 1) сучасна система туристсько-краєзнавчої діяльності школярів сформувалася під впливом розвитку системи шкільної освіти; тому правомірно говорити про вплив мети освіти на формування понять «шкільний туризм» й «краєзнавство» на різних етапах життя суспільства¹⁵; 2) адекватність суб'єктів навчально-виховного процесу й туристсько-краєзнавчої діяльності школи, співзвучність їхніх цілей дають підстави стверджувати, що в умовах закладу загальної середньої освіти туристсько-краєзнавча діяльність є складовою компонентою навчально-виховного процесу; 3) її суть (мета, завдання і зміст) детерміновані завданнями закладу загальної середньої освіти і структурою навчально-виховного процесу в ньому¹⁶; 4) вона розвивається на основі самоврядування та ініціативи; 5) є важливим механізмом об'єднання зусиль школи, сім'ї і закладів позашкільної освіти; 6) вона є діяльністю інтегративною, демократичною, доступною за змістом, формами і методами роботи; криє в собі широкий діапазон можливостей у виборі і способі її здійснення; 7) має комплексний і творчий характер, тому створює сприятливі умови для прояву творчості та ініціативи школярів, їх самопізнання¹⁷; 8) вона здійснюється у природному середовищі; є ефективною і доступною формою пізнання історії свого народу і країни, його культурних і духовних надбань; 9) зважаючи на інтегративний характер впливу на особистість, цей вид діяльності сприяє осмисленню старшокласниками процесу історичного розвитку, сучасності, життєвих цінностей, свого місця і ролі у житті; 10) вона сприяє задоволенню потреб старшокласників у життєвому та професійному самовизначенні й самореалізації, спілкуванні з людьми й природою, тобто їхньої соціалізації, формуванню їх громадянами своєї країни¹⁸.

На сучасному етапі основними завданнями туристичного краєзнавства в школі є: 1) допомогти школі в навчанні й вихованні учнів, відродити духовність, моральність, національну самосвідомість, прищепити любов до праці; 2) залучати їх до проведення в походах пошукової та суспільнокорисної роботи; 3) поповнювати зібраними в походах і подорожах матеріалами краєзнавчі музеї, кабінети та кутки; 4) виховувати міцний і дружний учнівський колектив, установлювати й зміцнювати зв'язки між дітьми різних шкіл, сіл, міст, національностей; 5) загартувати учнів фізично й морально¹⁹.

Вивчення історії рідного краю посідає важливе місце у навчально-виховному процесі. Ознайомлювати дітей з історією можна в урочний та позаурочний час.

На уроках історії для вивчення рідного краю виділяється певна кількість годин. У кожному класі (5–11 клас) присутня одна тема відповідно до епохи, яку діти вивчають. З 2017 р. заклади початкової освіти перейшли на навчання у рамках концепції «*Нова українська школа*», проте реалізація цієї реформи ще не торкнулася середньої ланки освіти. У майбутній школі уроки історії повинні стати основною складовою навчального процесу та ґрунтуватися на вивченні історії рідного краю через туристично-краєзнавчу роботу.

Історія маленької батьківщини повинна вивчатися за компетентнісним підходом у навчанні. Компетентність – динамічна комбінація знань, способів мислення, поглядів, цінностей, навичок, умінь, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно провадити професійну або подальшу навчальну діяльність²⁰. Уявіть, що було б, якби наші діти навчалися кататися на велосипеді у школі. Учителі б читали лекції, задавали домашні завдання за підручниками велосипедології. Учні сиділи б до перших півнів, зазубрюючи назви різних деталей велосипеда. Їхня самооцінка падала б після кожного відмінусованого бала на тесті – скажімо, за те, що вони неправильно написали слово «велосипед». Дехто став

Міжнародної науково-практичної конференції «Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі» // XXI Каришинські читання. Полтава, 2014. С. 217.

¹⁵ Курілова В. Назв. праця. С. 147–148.

¹⁶ Оришко С. Виховні можливості ... С. 97.

¹⁷ Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Назв. праця. С. 42.

¹⁸ Мандрівник (інформаційно-методичний бюлетень). Івано-Франківськ, 2004. Вип. 8. С. 97.

¹⁹ Світловський В., Герасименко М. Назв. праця. С. 217–218.

²⁰ Бібік Н. М. Нова українська школа: порадник для вчителя. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плєяди», 2017. С. 5.

би відмінником, інші ледве встигали б за програмою. Учні мали б постійно складали купу стандартизованих велотестів з кількома варіантами відповідей. Ми постійно б нагадували учням старшої школи: щоб стати видатним велосипедистом, лише шкільної велоосвіти недостатньо. Усі ночі, вихідні та канікули учні б готувалися до здачі тестів, від результату якого залежало б їхнє майбутнє. Прийнято було б думати, що «стандартизований тест із велосипедології» оцінює щось важливе, і ніхто б не те що не протестував – навіть не помічав, що діти завчають напам'ять безліч абсолютно непотрібної їм інформації (яку забувають одразу ж після іспиту) замість того, щоб учитися їздити на велосипеді²¹! Тому на етапі сьогодення є важливим використання компетентнісного підходу в освітньому процесі, володіти звичайними знаннями не достатньо, важливо вміти їх реалізувати у діяльнісному процесі²².

Для реалізації всіх компетентностей ми пропонуємо такі уроки історії з елементами вивчення історії с. Спас Спаської об'єднаної територіальної громади Івано-Франківської області (до 2017 р. село було у складі Рожнятівського району Івано-Франківської області) у ХХ ст.: 1) урок історії з використанням місцевих діалектів жителів с. Спас, суть якого полягає у вивченні діалектів з їх утилітарним значенням та з використанням інформаційних технологій (спілкування державною і рідною мовою); 2) сьогодні дітям сільських місцевостей не вистачає живої історії, тобто діти не мають можливості відчувати дух епохи, яку вони вивчають – це доторкнутися до пам'ятних речей, не спілкуються з очевидцями історичних подій. Щоб це змінити, ми пропонуємо проведення екскурсій та археологічних досліджень у с. Спас Спаської ОТГ. Результатом цього є створення сайту учнями та вчителем архіву-музею під назвою *«Історія с. Спас Рожнятівського району у ХХ ст.: невідомими стежками»*, де учні зможуть реалізувати себе як дослідники, викладаючи матеріали своїх наукових пошуків та достовірні інтерв'ю з очевидцями подій, описуючи певні історичні об'єкти. Така діяльність залишатиме молодому поколінню базу для подальших наукових розвідок (основні компетентності у природничих науках і технологіях; ініціативність і підприємливість; соціальна та громадська компетентність; образність та самовираження у сфері культури)²³.

Якщо урок є обов'язковою формою навчання, регламентований часом, то позакласна робота носить добровільний характер, а час її проведення визначається учителем. Добровільний характер позакласної роботи у закладах загальної середньої освіти й закладах позашкільної освіти дає можливість організувати учнів за інтересами, сприяє розвитку індивідуальних здібностей, ініціативи і пізнавальної діяльності учнів. Для позакласної роботи учитель відносно вільно вибирає зміст, тоді як зміст уроків визначається учбовою програмою і державним освітнім стандартом. Створюються сприятливі умови взяти до уваги психологічні і вікові особливості школярів шляхом використання різноманітніших форм роботи²⁴.

Основними організаційними формами позакласної роботи в школі є: 1) історичний, історико-краєзнавчий гуртки; 2) історичне або історико-краєзнавче товариство; позакласна історична або історико-краєзнавча екскурсія; 4) культпохід до театру або кіно; 5) створення краєзнавчого, історичного музею; 6) організація і проведення історичних, історико-краєзнавчих конференцій, диспутів; 7) організація зустрічей учнів з учасниками і свідками історичних подій; 8) організація і проведення історичної або історико-краєзнавчої гри. Позакласна робота учнів містить у собі обов'язкові елементи самостійного вирішення проблемно-пізнавального завдання, елементи самостійного пошуку²⁵.

У позакласний час пізнання історії рідного краю можливе через створення учнями музейних кімнат, запуск різних проєктів та акцій. Туристично-краєзнавча робота в с. Спас

²¹ Вагнер Т., Дінтерсміт Т. Мистецтво навчати. Як підготувати дитину до реального життя / пер. з англ. Н. Борис Київ, 2018. С. 38–39.

²² Дичкевич О. Педагогіка [Електронний ресурс] URL : <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/7636>

²³ Дичкевич О. Школа [Електронний ресурс] URL : <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/7635>

²⁴ Яковенко Г. Методика навчання історії. Навчально-методичний посібник. Харків : ХНАДУ. 2017. С. 139.

²⁵ Маланюк Т. З. Краєзнавство і туризм ... С. 154.

пов'язана зі створенням 2010 р. з ініціативи вчителів історії Зиновія Васильовича Лісковича та Надії Михайлівни Максимів (Горан) Кімнати народознавства учнями Спаської середньої школи (з 2018 р. Спаський ліцей Спаської ОТГ). У кімнаті містяться предмети побуту, вишиванки, старі документи, світлини спасівчан ХХ ст. Експонати для музею були знайдені учнями та вчителями Спаського ліцею завдяки збереженню у сімейних архівах жителів села фотографій пам'яток матеріальної культури.

Оскільки ми живемо в умовах ХХІ ст., коли технології стали частиною життя людини, можливим є створення віртуального музею в мережі інтернет не тільки для учнів школи але й для ширшого кола людей. З іншого боку, в освіті існує проблема з вихованням учнів. Насправді світ інформаційних технологій формує неконтрольоване суспільство, істотно зменшилося живе спілкування, дитина не помічає світу навколо та нищить його. Тому виховання сучасності повинно ґрунтуватися не тільки на інформаційному, а й на чуттєвому, розмовному рівнях, свіжому повітрі, у природному середовищі. Інакше кожен з нас приречений забути: «Як це бути людиною!». Задля реалізації виховання молодого покоління через вивчення історії рідного краю, пропонуємо оживити музей свідченнями очевидців подій, запрошувати їх на різні заходи та заслуховувати їхні розповіді або ж записати свідчення та прикріпити їх оригінал до екскурсії Кімнатою народознавства у с. Спас.

Свідчення старожилів населених пунктів є одним із головних джерел для дослідження історії рідного краю, тому доцільно використовувати спогади в навчально-виховній діяльності учнів. На практиці у навчальному процесі ця ідея реалізовується через проєкт «Жива історія», який передбачає спілкування зі старожилами села, запрошення їх до школи. Завдяки такому проєкту вдається подолати бар'єр між молодшим та старшим поколінням, в учнів виховується повага до людей, які в своєму житті пережили незабутні моменти.

2019 р. у Спаському ліцеї Спаської ОТГ почав діяти довготривалий проєкт «Вишивка – скарб нації», в рамках якого існують такі акції: 1) панельна дискусія «Вишиванка тренд моди чи скарб нації?» (грудень 2019 р.); 2) пошукова робота «Історія однієї вишиванки» (березень-квітень 2020 р.); 3) фестиваль «Вишиванка» (травень 2020 р.); 4) *Hand make* «З бабусиною скрині» – етновиставка (кінець травня 2020 р.). Основна мета цього масштабного проєкту – ознайомити учнів з бойківською вишивкою, етапами її створення та донести учням важливість культури бойківського рідного краю. У січні 2020 р. стартував довготривалий проєкт «Співаник мого краю», головна мета якого – ознайомити учнів з бойківською піснею та обрядовістю.

Реалізація форм туристично-краєзнавчої роботи відбувається не тільки у рамках школи, але й через позашкільну освіту. Основними завданнями позашкільної освіти є всебічний розвиток особистості та її творчих здібностей.

На сьогодні у Спаському ліцеї діє два гуртки від Інституту післядипломної педагогічної освіти: гурток «Історичне краєзнавство» для учнів 5 класу (керівник В. М. Горан) та гурток «Історія рідного краю» для учнів 8 класу (керівник Л. В. Ведмідь). Участь учнів в історичних гуртках розширює знання з історії рідного краю та дає можливість реалізувати себе у науковій діяльності впливає на творчий розвиток дитини. Історичний гурток – основна організаційна форма позакласної роботи. Він об'єднує на добровільній основі порівняно невелику групу учнів для тривалої (упродовж навчального року) регулярної роботи з питань, що цікавлять їх. Зазвичай це учні одного віку, школярі з одного або декількох паралельних класів²⁶.

За останнє десятиліття у світі екологічна проблема набуває планетарного масштабу. Все астіше люди обирають антропоцентричний підхід у взаємодії з природою, коли індивід не помічає світу навколо та ставить навколишнє середовище під загрозу. Внаслідок цього сучасна система освіти повинна займатися екоосвітою молодого покоління. Екоосвіта – це галузь знань, в основі якої – формування в учнів умінь дбати про навколишній світ, а також раціонально використовувати природний та штучний матеріали. Суспільство висуває потребу у компетентній особистості, яка на основі самостійного критичного мислення і

²⁶ Яковенко Г. Назв. праця. С. 140.

відповідальності буде готовою і здатною не лише визначати екологічні проблеми, знаходити раціональні шляхи вирішення їх, а й попереджати виникнення останніх. У НУШ існують «наріжні камені», або ж «наріжні лінії» такої освіти: 1) підприємливість і фінансова грамотність; 2) здоров'я та безпека; 3) громадська компетентність. Екологічне виховання набуває пріоритетної ролі в освіті й навчально-виховному процесі – як у закладах дошкільної освіти, так і в закладах загальної середньої чи позашкільної освіти.

Туристично-краєзнавча робота в поєднанні з екологічною діяльністю формує велику освітню систему, за допомогою якої відбувається позитивне виховання молоді на свіжому повітрі та є можливість детально вивчати історію рідного краю в експедиційному форматі. Експедиція є велика за обсягом. Під час її проведення переважає дослідницька робота, здійснювана за допомогою спеціальних методик. Експедиційна робота активізує пізнавально-пошукову діяльність учнів, породжує в них прагнення дізнатися більше про життя свого рідного регіону, поділитися думками з друзями. Водночас ця діяльність цілеспрямовано впливає на формування у школярів національної самосвідомості, гордості за свій народ, спонукає активною працею примножувати його славні традиції²⁷. У с. Спас ми пропонуємо проведення з учнями таких експедицій: «Сакральна спадщина с. Спас ХХ ст.» (дослідження релігійно-церковного життя у селі, а також проектування з пам'яті старожилів зниклих духовних споруд), «Матеріальна культура бойків (на основі дослідження культури с. Спас ХХ ст.)» (передбачає опитування старожилів, огляд предметів побуту та їхній опис, використання виявлених матеріалів на практиці), «Стежками нескорених!» (дослідження діяльності УПА на Рожнятівщині, зокрема у с. Спас, а також у гірських регіонах, створення інтерактивної карти з відомих місць, пов'язаних з повстанцями) та ін.

Оскільки с. Спас Рожнятівського району розташоване у передгір'ї Карпат, де навколо чарівна природа і високі гори, поєднання туристично-краєзнавчої та екологічної діяльності є цілком доречним і реалізується через факультативну роботу у позакласний час. Ідея такої навчально-виховної роботи закладу загальної середньої освіти реалізується на факультативі під назвою «Історія с. Спас та його екологічне збереження». Мета факультативу – через вивчення історії рідного краю сприяти збереженню природи та навколишнього середовища на місці проживання. Такий факультатив формує біоцентричну молодь, яка здатна жити в гармонії з природою та зберігати історію маленької батьківщини.

Учні Спаського ліцею є вихованцями закладу позашкільної освіти – Рожнятівського відділення Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. Вони беруть участь у всеукраїнському учнівському русі «Моя земля – земля моїх батьків», метою якого є збереження і примноження звичаїв, традицій і обрядів українського народу. У рамках цього руху проведено низку різноманітних заходів²⁸.

Зазначмо, що рух «Моя земля – земля моїх батьків» проводиться з 1990 р.²⁹. Його складовими є експедиції та акції: 1) «Рідна мова – пісня солов'їна»; 2) «Мій край – моя історія жива»; 3) «Струни серця»; 4) Всеукраїнська туристсько-краєзнавча експедиція «Краса і біль України»; 5) Всеукраїнська історико-етнографічна експедиція учнівської молоді «Україна вишиванка»; 6) Всеукраїнська краєзнавча акція «Колосок пам'яті»; 7) Всеукраїнська історико-географічна експедиція «Історія міст і сіл України»; 8) історико-краєзнавча акція «Реабілітовані історією» та ін.³⁰. Основна мета руху, за Положенням про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу «Моя земля – земля моїх батьків», сконцентрована у його назві і полягає у вихованні учнівської молоді на традиціях, звичаях, фольклорних джерелах свого народу, рідного краю, національної культури як українського так і інших народів, що проживають в Україні. Головне завдання руху – залучення кожного учнівського колективу закладів загальної середньої освіти, закладів передвищої освіти (професійно-технічних училищ), кожного творчого колективу закладу позашкільної освіти до виконання його програм, а також створення

²⁷ Маланюк Т. З. Краєзнавство і туризм... С. 133.

²⁸ Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Назв. праця. С. 104.

²⁹ Буланов Ю. І. Назв. праця. С. 135.

³⁰ Мандрівник... С. 32.

сприятливих умов для творчого розвитку особистості, реалізації її здібностей, збагачення світогляду, формування самосвідомості.

Програма руху передбачає забезпечення комплексу дій, спрямованих на глибоке вивчення рідної мови, історії свого краю, пам'яток культури та природи, походження свого роду як складової свого народу, а також пісенно-поетичної спадщини, традиції, звичаїв, обрядів, вірувань, ворожінь, заклинань, інструментарію свого краю та регіонального національного одягу³¹.

Вивчення історії рідного краю дозволяє краще ознайомити іноземців з подіями на місцевості, куди вони прибули. Знання всіх процесів на рідній землі – це не тільки гордість за себе та свою землю, але й можливість презентувати рідний край на міжнародному рівні. Протягом 12–23 серпня 2019 р. у Спаському ліцеї перебував волонтер Гуссем Абделазіз з Алжиру для реалізації проєкту «*Go camp*». У рамках цього заходу відбувався обмін традиціями, історією, створено англомовний табір.

У Спаському ліцеї 5 лютого 2020 р. за проєктом «*Дружба не має кордонів*» (передбачає обмін учнями) відбулася зустріч учнів, вчителів та керівництва ОТГ з німецьким волонтером Вольфгангом Шубертом. За брейк-кавою пан Вольфганг ознайомився з історією села та ліцею, невимушено поспілкувався з учнями. Однак найбільше німецький гість був вражений артистизмом, емоційністю, чуйністю талановитих учнів.

Отже, однією з форм навчання та виховання молодого покоління є туристично-краєзнавча робота в закладах загальної середньої освіти і закладах позашкільної освіти. Вона покликана виховувати у дітях дух патріота (через вивчення історії свого рідного краю або цілої України), любов до навколишнього середовища. Під впливом такої роботи формуються естетичні, фізичні, розумові, вольові та комунікативні якості. Краєзнавча робота на практиці реалізується у с. Спас Спаської ОТГ Івано-Франківської області за допомогою історичних гуртків, проєктів, акцій, експедицій та факультативів. Туристично-краєзнавча діяльність – педагогічно організований процес, який має позитивний вплив на формування особистості та сприяє реалізації компетентнісного підходу у навчанні.

The article reveals the educational potential of tourist and local lore work in secondary and out-of-school educational institutions, offers new methodological developments in teaching history for education and training of the younger generation, analyzes the tourist and local lore work in the village of Spas Spas united territorial community of Ivano-Frankivsk region

Key words: *tourist and local lore work, competence approach, New Ukrainian school, eco-education, school museum.*

³¹ Маланюк Т. З. Патріотичне виховання учнів... С. 222.

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477.83/.86):929«1833/1894»

Руслан Сенів (Івано-Франківськ, Україна)

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОМЕЛЯНА ОГОНОВСЬКОГО (1833–1894 РР.)

У статті висвітлено громадську діяльність Омеляна Огоновського впродовж 1860–1890-х рр. Основний акцент звернено на його роботу в народовських товариствах: культурно-освітньому товаристві «Просвіта», Руському педагогічному товаристві, Науковому товаристві ім. Шевченка, Народній раді, а також участі в «новій ері» – найбільшій у XIX ст. спробі українсько-польського порозуміння. Наведено приклади публічних виступів діяча на захист української мови і культури. Багатогранна громадська діяльність О. Огоновського в останній третині XIX ст. дала сильний поштовх для розвитку українського національного руху в Галичині.

Ключові слова: Омелян Огоновський, громадська діяльність, народовський рух, культурно-освітнє товариство «Просвіта», Руське педагогічне товариство, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Народна рада, «нова ера».

Видатним українським діячем у Галичині, який зробив вагомий внесок у розвиток рідної мови і культури, національної самосвідомості в умовах бездержавного існування українців XIX – на початку XX ст., був Омелян Огоновський. Пропонована стаття присвячена висвітленню одного з ключових напрямів його багатогранної діяльності, що найбільш повно проявилася у філологічній науці, педагогіці, українській літературі та громадському житті Галичини. Автор спробував з'ясувати невідомі сторінки громадської діяльності О. Огоновського в останній третині XIX ст. Лише окремі аспекти означеної проблематики висвітлювали Л. Білецький¹, І. Кокурдз², О. Макарушка³ та ін.

О. Огоновський народився 3 серпня 1833 р. в селі Григорів Рогатинського повіту (нині – Івано-Франківський район Івано-Франківської області) в багатодітній родині священника, що мала шляхетське походження. У сім'ї розмовляли «руською», тобто українською мовою та дотримувалися українських народних традицій. 1857 р. він закінчив навчання у Львівській духовній семінарії, з 1863 р. викладав релігію, українську мову та літературу в Академічній гімназії Львова. 1867 р. очолив кафедру руської філології у Львівському університеті, після виїзду Я. Головацького до Росії, 1870 р. став професором, працював на цій посаді до кінця свого життя. О. Огоновський мав авторитет у науковому світі, що підтвердило, зокрема, обрання його 1881 р. членом-кореспондентом Польської академії наук. Помер 28 жовтня 1894 р. у Львові, похований у родинній гробниці Огоновських на Личаківському цвинтарі (поле № 1)⁴.

Як громадський діяч О. Огоновський брав участь у створенні та багаторічній роботі низки народовських товариств: культурно-освітнього товариства «Просвіта» (з 1868 р.), Руського товариства педагогічного (з 1881 р.), Наукового товариства ім. Т. Шевченка (з 1893 р.) та ін. О. Огоновський розгорнув діяльність у товаристві «Просвіта» від моменту його створення у Львові 8 грудня 1868 р. На жаль, нам невідомо, яку роль він відіграв у

¹ Білецький Л. Омелян Огоновський. Вінніпег : УВАН, 1950. 68 с.

² Кокурдз І. Професор доктор Омелян Огоновський: огляд його життя і наукової та літературної діяльності. Львів : Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1895. Т. 5. 34 с.

³ Макарушка О. Омелян Огоновський: его жите і діяльність. Львів : коштом товариства «Просвіта», 1895. 64 с.

⁴ До 180-річчя від дня народження О. М. Огоновського (1833–1894). Відділ наукової інформації та бібліографії Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, понеділок, 29 липня 2013 р. [Електронний ресурс] URL : <http://secinfchounbk.blogspot.com/2013/07/18018331894.html>

заснуванні товариства, але факт, що його, молодого тоді 35-річного викладача, 1868 р. хотіли обрати головою *«Просвіти»*. Однак О. Огоновський через свою скромність і постійну зайнятість на викладацькій та науковій роботі в університеті відмовився від цієї пропозиції. Першим головою товариства став Анатоль Вахнянин, а О. Огоновського було обрано його заступником⁵.

У своїй структурі тогочасна *«Просвіта»* поділялася на два відділи: 1) для справ народної просвіти; 2) для етнографії. О. Огоновський увійшов до першого відділу. Спочатку товариство було нечисленним і мало недостатнє фінансування, складалося, в основному, з русинів-українців зі Львова і невеликої кількості діячів з інших місцевостей. В умовах масової неписьменності провідні діячі товариства важко працювали в напрямі його ідейно-організаційного розвитку. Одним з лідерів *«Просвіти»* від початку був О. Огоновський, який не пропускав жодного засідання відділу справ народної просвіти, працював у комітетах і секціях⁶. Так, на загальних зборах 22 травня 1873 р. після смерті Юліана Лаврівського, другого голови товариства, О. Огоновський, як заступник голови *«Просвіти»*, привітав усіх присутніх на честь зібрання. Він згадав про заслуги Ю. Лаврівського на ниві просвіти українського народу, відзначив зростання кількості членів товариства протягом останніх років⁷.

На загальних зборах *«Просвіти»* у Львові в травні 1873 р. головою товариства було обрано Володислава Федоровича, а на посаді заступника залишився О. Огоновський. Члени товариства знову пропонували йому посаду голови, але він відмовився через постійну зайнятість та проблеми із здоров'ям. На засіданні управи 15 травня 1874 р. О. Огоновського обрали заступником голови *«Просвіти»* з літературних питань⁸. Нарешті, на зборах товариства 31 травня 1877 р., коли відбулися чергові вибори голови товариства, керівником на пропозицію низових організацій погодився стати професор Львівського університету О. Огоновський. Він був очільником культурно-освітнього товариства *«Просвіта»* протягом сімнадцяти років (1877–1894 рр.), до кінця свого життя⁹.

О. Огоновський послідовно боровся за справу просвіти українців у Галичині, які в абсолютній більшості залишалися неписьменними. У цьому питанні *«Просвіта»* мала навіть підтримку австрійської влади. Так, цісар Франц Йосип I зауважив у 1880 р., перебуваючи в *«Народному домі»* у Львові, що *«Просвіта»* є дуже «хосенним» (корисним. – Р. С.) товариством, бо сприяє розвитку народної просвіти. Галицький крайовий сейм, на вимогу українських послів, 1884 р. надав допомогу товариству в розмірі 1000 гульденів, а 1888 р. підтримка зросла до 1500 гульденів. Управлінські навички О. Огоновського дозволили активізувати роботу адміністрації, діловодства в товаристві. *«Просвіта»* відкривала нові читальні та філії на місцях, чисельність членів товариства постійно збільшувалася, у чому була немала заслуга його проводу¹⁰.

Під керівництвом О. Огоновського з 1877 р. у діяльності *«Просвіти»* почався новий етап. Він енергійно керував товариством, намагався заглиблюватися в конкретні справи його відділів. Водночас видавав популярні книжки для народу і, як свідчать документи, перечитував майже кожну книжку товариства перед друком¹¹. Під час головування О. Огоновського в *«Просвіті»* було засновано сім нових філій товариства в Золочеві, Самборі, Бородах, Рогатині, Перемишлі, Кам'янці Струмиловій та Стрию. До нього в той час вступили відомі в майбутньому українські діячі: О. Стефанович, О. Партицький, В. Барвінський та ін. Завдяки налагодженій роботі постійно зростала кількість членів *«Просвіти»* і покращувався

⁵ Мельник І. Товариству «Просвіта» 145 років [Електронний ресурс] URL : <https://zbruc.eu/node/16373>

⁶ Макарушка О. Назв. праця. С. 27.

⁷ Там само. С. 27.

⁸ Там само. С. 28.

⁹ Франко І. Професор Омелян Огоновський. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наук. думка, 1986. Т. 43. С. 361.

¹⁰ Кокорудз І. Назв. праця. С. 7.

¹¹ Макарушка О. Назв. праця. С. 28.

фінансовий стан організації. Для прикладу, 1877 р. товариство налічувало 564 членів, 1894 р. – вже 7385 осіб¹².

Засадою діяльності видатного українця О. Огоновського був вислів: «Програма цілого народного сторонництва – то моя програма». Рядові діячі товариства поважали його багатогранну роботу і внесок у розвиток організації, підтвердженням чого стало обрання О. Огоновського в 1890 р. у Коломиї почесним членом «*Просвіти*»¹³. Як очільник товариства «*Просвіта*», він був справжнім провідником народовського руху, до якого належав ще з 1860-х рр., але активної участі в політичній боротьбі не брав (для прикладу, у виборах до австрійського парламенту або Галицького сейму). О. Огоновський присвятив більшу частину свого продуктивного часу, насамперед, діяльності на науковій і викладацькій ниві. Як провідник народовців мав за честь традиційно відкривати збори народовських організацій, народні святкування і концерти. Так, у промові, якою відкривав концерт на честь 25-х роковин смерті Т. Шевченка 1886 р. в «*Народному домі*» у Львові, О. Огоновський наголосив на перешкодах, на які наштовхуються в Австро-Угорщині борці за права українського народу¹⁴.

У 1894 р., незадовго до смерті, на зборах «*Просвіти*» у Львові О. Огоновський виголосив свою знамениту промову: «Не забудьте, браття-громадяни, пом'янути нас незлим тихим словом, бо хоч ми й не довершили великої просвітньої будівлі, то все ж були ми, мов ті робітники, що двигали велике каміння на засновок народньої святині. Тепер уже легше будувати далі, коли покладено кріпку основу – вже легше йти вперед, коли перші робітники зладили битий шлях, що веде до визначеної мети»¹⁵. Авторитет і соціальний статус О. Огоновського був настільки високим, що він неодноразово зустрічався з найвищими державними діячами Австро-Угорщини. Так, 1880 р. він як голова товариства «*Просвіта*» мав зустріч з цісарем Францом Йосипом І; а 1894 р., разом з іншими представниками українських товариств, приймав у Львові архикнязя короля Людвика¹⁶. 1885 р. був відряджений «*Просвітою*» на святкування висвячення Ю. Пелеша першим єпископом у м. Станиславів, де було створено окрему єпархію, третю в Галичині після Львівської і Перемишльської, а в 1886 р. знову відвідав це місто, де взяв участь у святкуванні річниці його вступу на єпископський престол¹⁷.

Для розвитку освіти серед простолюд у 1881 р. О. Огоновський спільно з українськими громадськими діячами, педагогами А. Вахнянином, О. Партицьким, Р. Заклинським, Д. Вінцовським, В. Бачинським і В. Барвінським заснував у Львові «*Руське товариство педагогічне*» (далі – РТП). 1912 р. назву було змінено на «*Українське педагогічне товариство*», а 1926 р. – на товариство «*Рідна школа*». Новостворена організація понад півстоліття плідно працювала над вирішенням проблем освіти українського населення під чужоземною владою, надавала моральну і матеріальну допомогу учням та студентам. РТП видавало дитячу літературу, журнали «*Учитель*» (1889–1914) і «*Дзвінок*» (1892–1914), шкільні підручники, щорічний календар. Своїми численними клопотаннями перед владою товариство сприяло зростанню кількості шкіл у Галичині з українською мовою викладання. З 1891 р. для дошкільнят, які виховувалися в дитячих садках при товаристві, надавалося право проводити літні канікули у вакаційних оселях, де учні відпочивали і навчалися. Успіхи в діяльності РТП у Галичині значною мірою були заслугою О. Огоновського¹⁸.

Водночас професор О. Огоновський брав активну участь у заснуванні та діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – НТШ), що виникло 1892 р. на основі

¹² Качкан В. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. Навч. посібник / за ред. А. З. Москаленка ; передм. А. Г. Погрібного. Київ : Либідь, 1994. Ч. 1. С. 60.

¹³ Макарушка О. Назв. праця. С. 40.

¹⁴ Білецький Л. Назв. праця. С. 13.

¹⁵ Качкан В. Назв. праця. С. 67.

¹⁶ Макарушка О. Назв. праця. С. 43.

¹⁷ Там само. С. 43.

¹⁸ До 180-річчя від дня народження О. М. Огоновського (1833–1894). Відділ наукової інформації та бібліографії Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, понеділок, 29 липня 2013 р. [Електронний ресурс] URL : <http://secinfchounbk.blogspot.com/2013/07/18018331894.html>

однойменного Літературного товариства, заснованого у Львові 1873 р. Пріоритетним напрямом роботи товариства, що перетворилося, по суті, на неформальну українську академію наук, було видання наукової літератури. З 1893 р. О. Огоновського було обрано керівником філологічної секції НТШ. Очолюючи одну з найбільш діяльних секцій НТШ, галичанин активно працював на науковій ниві з метою розвитку українського мовознавства і літературознавства¹⁹. Серед найбільш відомих праць О. Огоновського як українського філолога були: «Слово о полку Ігоревім. Поетичний пам'ятник руської письменности XII віку», «Граматика руського языка», «Історія літератури руської» в 6-ти томах (незавершена) та ін.

1893 р. О. Огоновський очолив комітет з перевезення та перепоховання на Личаківському цвинтарі мощей Маркіяна Шашкевича із с. Новосілок (нині село Золочівського району Львівської області). Це було зроблено з метою показати видатну роль зачинателя нової української літератури серед галичан, його вагоме значення в розвитку національного руху в краї, що, на жаль, не було належним чином оцінено за життя лідера «Руської трійці», навіть похованого в чужому гробівці 1843 р., пів століття раніше²⁰.

1885 р. О. Огоновський брав активну участь у створенні та роботі першого політичного товариства галицьких народовців – «Народної ради» під проводом Олександра Огоновського, рідного брата Омеляна. Організацію створено з метою продовжити традиції Головної руської ради 1848 р. і на противагу москвофільській «Руській раді», заснованій 1870 р. Вона перебувала на позиціях єдності галицьких русинів-українців з наддніпрянцями й окремішності від польського і російського народів, ставила своєю метою оборону конституційних прав рідного народу та поділу Галичини на окремі українську і польську частини. У 1892 р. була прийнята програма товариства під назвою «Народна програма». На перший план програми народовці ставили національну ідею, розвиток «руської» (української) народності, власної національно-культурної ідентичності. У 1894 р. О. Огоновський був вибраний до виділу «Народної ради»²¹.

О. Огоновський брав безпосередню участь у польсько-українському порозумінні першої половини 90-х рр. XIX ст., що увійшло в історію як «нова ера», мало переломне значення в розвитку національного руху в Галичині, його політизації. 24 листопада (за новим стилем) 1890 р. він разом з О. Барвінським, К. Левицьким, К. Телішевським, К. Мандичевським і митрополитом С. Сембратовичем був учасником зустрічі з намісником Галичини К. Бадені, на якій обговорено укладення таємних домовленостей. «Новоєрівська» угода 1890–1894 рр. була породжена прагматичними міркуваннями: з одного боку, громадівців з підросійської України і галицьких народовців, які в умовах жорстких антиукраїнських репресій у Російській імперії за Емським указом 1876 р. намагалися перетворити Галичину на своєрідний «П'ємонт України», центр загальноукраїнської діяльності, а, з другого боку, польських політиків у краї та австрійського уряду, які мали на меті послабити впливи москвофільства на місцевому ґрунті, небезпечного для Габсбурзької монархії. Різні політичні сили, по суті, об'єдналися в боротьбі проти ще досить впливового галицького москвофільства²².

О. Огоновський щиро підтримав «нову еру», але невдовзі, як і абсолютна більшість народовців, розчарувався в її наслідках, поступово відійшов від польсько-української угоди, що не принесла для української сторони очікуваних результатів. Якраз 1894 р., коли від «новоєрівської» політики остаточно відмовилися українські й польські політики, він помер. Однак у пам'яті українського народу, незважаючи на десятиліття облудливої радянської пропаганди, яка все національне проголошувала антинародним, «буржуазним націоналіз-

¹⁹ Там само.

²⁰ Бондаренко О. 3 серпня 1833 року народився Омелян Огоновський – вчений-філолог, один із засновників «Просвіти». Світоглядний портал «Рідна країна» [Електронний ресурс] URL : <https://ridna.ua/2020/08/3-serpnia1833-roku-narodyvsia-omelian-ohonovs-kyu-vchenyy-filoloh-odyn-iz-zasnovnykiv-prosvity/>

²¹ Макарушка О. Назв. праця. С. 43.

²² Умови польсько-української угоди 1890 року / публікація І. Чорновола. Львів : Україна модерна. 1999. Числа 2–3 за 1997–1998 рр. С. 373–375.

мом», О. Огоновський залишився назавжди. Щоправда, потрібно докладати ще багато зусиль, щоб творча спадщина О. Огоновського стала відомою широкому загалу. Протягом 1933–1950 рр. у Львові існувала вулиця братів Огоновських, але, шукаючи симпатії лідера корейських комуністів Кім Ір Сена, її назвали Корейською²³. Ця назва залишається до сьогодні. На жаль, немає вулиці О. Огоновського на його «малій батьківщині» – Рогатинщині. Сподіваємося, що невдовзі ця історична несправедливість буде виправлена, а пам'ять про О. Огоновського гідно вшанована в незалежній Україні.

Отже, О. Огоновський як громадський діяч брав участь у створенні та діяльності народовських організацій: культурно-освітнього товариства «*Просвіта*» (з 1868 р.), Руського товариства педагогічного (з 1881 р.), НТШ (з 1893 р.), де очолював філологічну секцію. Він старанно працював на ниві народної просвіти, дбаючи про розвиток української мови, культури і національної самосвідомості русинів-українців. Протягом сімнадцяти років (1877–1894 рр.) очолював товариство «*Просвіта*», був справжнім керівником з народу: видавав популярні книжки для простолюду, організовував культурно-просвітницькі заходи тощо. О. Огоновський мав беззаперечний авторитет серед народовців, послідовно стояв на засадах самостійності русько-українського народу і доклав багато зусиль для розвитку національного руху в Галичині.

The article highlights the public activities of Omelian Ohonovsky in the 1860–1890s. The main emphasis is drawn to his work in populists' societies: cultural and educational society «Prosvita», the Ruthenian Pedagogical Society, Shevchenko Scientific Society, the People's Council, as well as his participation in the «new era», which is the largest attempt of Ukrainian-Polish mutual understanding in the 19th century. The examples of figure's public speeches in defense of the Ukrainian language and culture are provided. The multifaceted social activities of O. Ogonovsky gave a strong impetus to the development of the Ukrainian national movement in Halychyna in the last third of the 19th century.

Key words: Omelian Ohonovsky, public activities, populist movement, cultural and educational society «Prosvita», the Ruthenian Pedagogical Society, Shevchenko Scientific Society, People's Council, «a new era».

УДК 94(477) : 347.963 “1888/1937”

Андрій Бойда (Івано-Франківськ, Україна)

ВІД РЯДОВОГО ДО ГЕНПРОКУРОРА: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ПОРАЙКА (1888–1937)

У статті проаналізовано основні віхи життя і діяльності Василя Порайка (1888–1937). Виокремлено маловідомі сторінки його біографії, з'ясовано фактори швидкого просування В. Порайка кар'єрною драбиною та причини його знищення радянською тоталітарною системою.

Ключові слова: Українська радикальна партія, «Просвіта», Українська Галицька армія, Червона Українська галицька армія, генеральна прокуратура, прокурор, Міністерство юстиції, репресії.

Генпрокуратура, чи віднедавна введений в офіційний обіг термін *Офіс генерального прокурора* та й сама посада генпрокурора – це поняття, які в наші дні усталено популярні і їх можна почути майже в усіх сферах громадсько-політичного життя України. Без цих дефініцій неможливо уявити будь-який юридичний світ кожної сучасної держави. Але чи можливо сконструювати в українській національній історії своєрідний тандем у дослідженні окремої постаті, яка керувала однією з найвпливовіших структур держави та, водночас, є цікавою

²³ Мельник І. Професор філології Омелян Огоновський [Електронний ресурс] URL : <https://zbruc.eu/node/11053>

з погляду вивчення сторінок історії «малої батьківщини», що, власне, є складовою історичного краєзнавства, загалом історичної регіоналістики? На наш погляд, так, ажеє йдеться не про особу, а людину, яка в міжвоєнний період історії України очолювала наркомат юстиції (в сучасному розумінні – Мін'юст України) і, водночас, була генпрокурором УСРР, по суті, належала до десяти найвпливовіших людей радянської України 1920–1930-х рр. Ним був уродженець Прикарпаття Василь Іванович Порайко (1888–1937).

Актуальність обраної теми обумовлена ще й тим, що на подвір'ї сільської школи, у маленькому селі Устя на Снятинщині, в радянський час було встановлено пам'ятник – погруддя чоловіка з червоним бантом та лаконічний напис «*Василь Порайко*». Дивлячись на пам'ятник, на якому скульптор відобразив серйозного і сповненого відваги чоловіка, в кожного, хто бачить пам'ятник уперше, виникає питання: ким була ця людина в минулому? Далеко не кожному історику, зацікавленому у вивченні правничої спадщини краю і області, а тим паче, не кожному місцевому мешканцеві відомо про чоловіка, пам'ятник якому стоїть в його рідному селі. Мало хто знає чи зможе здогадатися, що в міжвоєнний період новітньої історії України ця людина очолювала українське радянське правосуддя. Саме з цієї причини пропонуємо детально ознайомитися з біографією одного з перших українських радянських генпрокурорів УСРР.

У статті автор поставив за мету комплексно проаналізувати основні віхи життя і діяльності В. Порайка. Для реалізації мети поставлені такі завдання: висвітлити маловідомі сторінки його життя; з'ясувати, які фактори зумовили його швидке просування кар'єрною драбиною; виокремити причини знищення радянською тоталітарною системою одного з найавторитетніших та найвпливовіших (у наш час призабутого) комуністів України 1920–1930-х рр.

Вивченням постаті В. Порайка займалися вітчизняні радянські та сучасні дослідники Л. Абраменко, А. Амонс¹, П. Арсенич², Я. Воевідка³, С. Дерев'янка⁴, М. Литвин, К. Науменко⁵, Є. Складенко⁶, О. Шокалюк⁷. Переважно йдеться про невеликі газетні публікації або гаслові статті в колективних монографіях чи енциклопедіях. Цікавими є опубліковані закордоном спогади офіцера Української Галицької армії Никифора Гірняка, де описано останні події з «життя» УГА – власне її співпрацю з більшовиками та створення і діяльність ЧУГА⁸. Важливим джерелом для вивчення проблеми є неопубліковані матеріали фонду 348 «*Товариство Просвіта*», м. Львів та фонду 663 «*Павлик Михайло – український письменник і громадський діяч*», які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). Зокрема, з архівних справ цих фондів почерпнуто цікаві свідчення про участь В. Порайка у діяльності філії товариства «*Просвіта*» в м. Снятин та Української радикальної партії на початку ХХ ст.⁹

¹ Амонс А. І., Абраменко Л. М. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. Київ : Істина, 2009. 576 с.

² Арсенич П., Голубова Г. Видатний громадсько-політичний діяч: (До 80-річчя з дня народження В. І. Порайка) // Український історичний журнал. 1968. № 9. С. 119–120.

³ Воевідка Я. Славний земляк [Василь Іванович Порайко] // Ленінська правда. 1977. 25 грудня. № 168. С. 2–3.

⁴ Дерев'янка С. Порайко Василь Іванович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія : до 100-річчя Західно-Української Народної Республіки. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2020. Т. 3 : П–С. С. 230–231.

⁵ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів : Каменяр, 1991. С. 290–291.

⁶ Складенко Є. Порайко Василь Іванович // Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг / упор. О. А. Білоусько. Київ ; Полтава : Оріяна, 2007. Кн. 5. С. 472–474.

⁷ Шокалюк О. Порайко Василь Іванович // Від Жовтня до Вересня / упоряд. О. Г. Мілько; Редкол.: З. В. Куравський (голова), Є. А. Новицький, В. А. Громадський та ін. Ужгород : Карпати, 1989. С. 120–122.

⁸ Гіряк Н. Останній акт трагедії української Галицької Армії. Нью-Йорк : Видання Укр. Військово-Історичного Ін-ту в США, 1959. 281 с.

⁹ ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 5119 Протоколи зборів і засідань членів філіалу в Снятині (оригінали і копії). 1909–1938 рр. 296 арк.; спр. 5120 Листування з філіалом в Снятині про заснування нових читалень, проведення загальних зборів, сплату членських внесків та інші організаційні питання. 1909–1926 рр. 248 арк.; спр. 5122 Звіти про діяльність філіалу в Снятині. 1909–1938 рр. 92 арк.; ф. 663 Павлик Михайло – український письменник і громадський діяч, оп. 1, спр. 179. Протоколи засідань Української радикальної партії, списки

Василь Іванович Порайко народився 12 жовтня 1888 р. у звичайній селянській сім'ї села Устя Снятинського повіту (нині Снятинського району Івано-Франківської області)¹⁰. Після закінчення навчання у початковій сільській школі підліток, маючи жагу до знань, продовжив здобувати освіту в Снятинській школі. Навчальний процес тоді відбувався в приміщенні магістрату (на другому поверсі ратуші, де в наші дні розміщується Снятинська міськрада). Викладання велося польською мовою. Українців допускали до навчання значно менше, ніж представників інших національностей. Проте цей об'єктивний факт не зашкодив хлопцеві здобути первинну освіту¹¹.

Василь Порайко продовжив навчання в українській гімназії м. Коломиї. На початку ХХ ст. цей навчальний заклад став справжнім центром національно-культурного й науково-просвітницького життя краю, вважався одним з найкращих у Східній Галичині. За час навчання у Коломиї жага до знань у хлопця не згасла, а навіть виросла. Молодий В. Порайко мріяв, що, обравши правничу освіту, він зможе юридично захищати права своїх земляків у галицьких судах. Проте, щоб стати студентом юридичного факультету університету, були потрібні кошти, яких у багатодітній сім'ї Порайків просто не було. Єдиний вихід для юнака – займатися платним репетиторством для дітей із заможних сімей. Невдовзі, жителі с. Устя, дізнавшись про благі наміри хлопчини та оцінивши його здібності до навчання, громадою села організували необхідну складчину (матеріалу допомогу). Так, завдяки своїм здібностям і ще вмінням у юному віці спонукати на отримання підтримки з боку односельців, В. Порайко 1907 р. продовжив свого здобувати освіту на юридичному факультеті Чернівецького університету. Проте, з невідомих причин, він змінив місце навчання з м. Чернівців на м. Львів. 1914 р. успішно закінчив студії на правничому факультеті Львівського університету¹².

Зауважмо, що тогочасні студенти Львівського університету у свої перші три роки навчання здобували знання за програмою філософського факультету, який, по суті, був підготовчим, загальноосвітнім. Після того молоді люди вступали на спеціальні факультети, навчання, де навчання тривало чотири роки. Юридичний факультет в австрійський період був найбільшим у Львівському університеті. 1910 р. у цьому престижному навчальному закладі навчався 2 721 студент¹³.

На двадцятому році свого життя здібний юнак почав політичну кар'єру. Як студент у 1908–1914 рр. В. Порайко був членом Української радикальної партії. Перебував під впливом творів І. Франка, М. Павлика та інших активних українських радикальних діячів Східної Галичини. До речі, в архівних нотатках М. Павлика виявлено реєстраційну картку присутності В. Порайка та Іллі Косташука з с. Тулова Снятинського повіту на одному із з'їздів Української радикальної партії початку ХХ ст.¹⁴ Часто В. Порайка бачили на вічах із Василем Стефаником¹⁵. Проте буремні події наступних років унеможливили активне ведення молодою людиною громадсько-політичного життя на території рідних земель¹⁶.

У цей час В. Порайко долучився до активізації культурно-просвітницького життя краю, зокрема був членом філії товариства «*Просвіта*» у м. Снятин, заснованої 1909 р.¹⁷ Наприкінці 1911 р. «студент права з с. Устя» В. Порайко ввійшов до керівного складу

членів, проект програми, оповістки і виклики на засідання і інші матеріалом про діяльність партії. 1894–1914 рр. 436 арк.

¹⁰ Амонс А. І., Абраменко Л. М. Назв. праця. С. 35; Дерев'янка С. Назв. праця. С. 230.

¹¹ Тимофійчук М. Розвиток середньої освіти в Снятині в другій половині XIX – першій половині ХХ ст. [Електронний ресурс] URL: <http://karbniuk.blogspot.com/2015/10/xix-xx.html>

¹² Бойда М. Д. Правнича спадщина Снятинщини // Голос Покуття. 2014. 12 грудня. № 49. С. 10; Воевідка Я. Назв. праця. С. 2.

¹³ Тищик Б. Й. З історії Львівського університету і юридичного факультету. Львів: Vivat Justitia, 2001. С. 24.

¹⁴ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 432.

¹⁵ Дерев'янка С. Назв. праця. С. 230.

¹⁶ Амонс А. І., Абраменко Л. М. Назв. праця. С. 35.

¹⁷ Див.: Королько А. Діяльність читальні і філії товариства «Просвіта» у м. Снятин наприкінці XIX – на початку ХХ ст. // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія. 2020. № 1 (51). С. 25–37; Його ж. Діяльність осередків товариства «Просвіта» на Снятинщині наприкінці XIX – початку ХХ ст. // Снятин. Краєзнавчий і літературно-мистецький журнал. 2019. Ч. 19 (33). С. 49–71.

осередку товариства, обіймаючи посаду контролера¹⁸. Поряд з відомими просвітянами краю Антіном Онищуком і Семеном Фодчуком він відповідав за роботу «відчитової» секції філії «Просвіти»¹⁹. На засіданні осередку від 2 грудня 1911 р. визначено, що молодий студент мав здійснював нагляд за роботою читалень «Просвіти» у селах Будилів, Устя, Орелець, Тулова, Вовчківці, Любківці, Альбінівка (нині с. Шевченкове Снятинського району Івано-Франківської області)²⁰. У 1912 р. він посів друге місце (після А. Онищука, який з лекціями виступив 27 раз) серед членів філії «Просвіти» за кількістю прочитаних відчитів (10 виступів) у населених пунктах Снятинщини²¹. Напередодні Першої світової війни в 1914 р. В. Порайко очолював одну із семи секцій філії «Просвіти» – боротьби з неграмотністю²². Хоча ця секція, фактично, належно не функціонувала лише з тої причини, як зауважив Василь Равлюк у листі від 24 травня 1912 р., що у Снятинському повіті всі діти письменні, бо «[...] народ посилає радо діти до школи і вся молодша генерація є грамотна»²³.

З початком Першої світової війни (1914–1918) Василь Іванович був мобілізований до австрійської армії рядовим на Східний фронт. У 1915 р., в ході бойових дій, потрапив у російський полон і був відправлений до табору для військовополонених в місто Астрахань (сучасний центр Астраханської області в Російській Федерації). У 1915–1917 рр., перебуваючи в цьому місті, він захопився революційними ідеями, якими була просякнута тогочасна багатонаціональна імперія Романових. Як і тисячі інших полонених, добре усвідомлював, що з дня на день, у Росії станеться революція. Саме Жовтневий переворот 1917 р. у Російській імперії кардинально змінив його подальшу долю²⁴.

Революційні події лютого 1917 р. стали каталізатором залучення калмицького народу, який населяв Астраханську губернію, до політичного життя тогочасної імперії, в якій невдовзі почалася громадянська війна. На формування суспільно-політичної ситуації в калмицьких улусах вплинули події, що розгорнулися на початку березня 1917 р. у Ставропольській і Астраханській губерніях, де були створені нові губернські органи управління: у Ставропольській – Комітет громадської безпеки; Астраханській – Тимчасовий губернський виконавчий комітет на чолі з козачим генералом Ляховим²⁵.

Жовтневий переворот 1917 р. В. Порайко зустрів схвально. 25 січня 1918 р. в Астраханській губернії була встановлена радянська влада. Через два дні, 27 січня, Астраханський губернський селянський, робітничий і солдатський з'їзд визнав ради єдиними легітимними органами влади. 5 березня 1918 р. Астраханський з'їзд рад сформував губвиконком, що змінив попередній адміністративній одиниці краю – Астраханській губернії. Саме на початку 1918 р. Василь Іванович став членом Всеросійської комуністичної партії (більшовиків) (ВКП (б)). Вступ до партії та влиття в її громадсько-політичне життя на території Калмикії дали змогу В. Порайкові певний час працювати головою Астраханського губраднаркосу і членом губвиконкому²⁶.

У 1919 р. ВКП (б) відрядила його до України. Від червня 1919 р. він став членом президії Тимчасового комітету комуністів Східної Галичини і Буковини, з 28 жовтня – членом оргбюро Компартії Східної Галичини і Буковини²⁷.

Особливе завдання від партійної верхівки з Москви В. Порайко отримав у лютому 1920 р. Саме в той час він працював уповноваженим Революційної військової ради XII Червоної армії з реорганізації Української Галицької армії. Після 12 лютого 1920 р. з

¹⁸ ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 5120, арк. 28; спр. 5122, арк. 1.

¹⁹ Там само, спр. 5122, арк. 1 зв.

²⁰ Там само, спр. 5120, арк. 37.

²¹ Там само, спр. 5119, арк. 18 зв.

²² Там само, арк. 43, 44, 44 зв.

²³ Там само, спр. 5120, арк. 60.

²⁴ Амонс А. І., Абраменко Л. М. Назв. праця. С. 35.

²⁵ Див.: Максимов К. Н. Калмыкия в национальной политике, системе власти и управления России (XVII–XX вв.). Москва : Наука, 2002. 524 с.

²⁶ Амонс А. І., Абраменко Л. М. Назв. праця. С. 35.

²⁷ Воевідка Я. Назв. праця. С. 2; Дерев'яно С. Назв. праця. С. 230.

трьох корпусів УГА сформовано три бригади, які налічували понад 17 тис. осіб (з них у строю була тільки третина українських воїнів)²⁸.

Про ретельний підхід до завдання, яке дало більшовицьке партійне керівництво В. Порайкові, свідчать спогади галицького офіцера Н. Гірняка: «Чергового дня всі члени делегації Вінницького ревкому й УГА зібралися в кімнаті Коханенка, щоб вислухати інформацію про розмову з боротьбістами. Вони мали також порадитися, як бути в цьому становищі. Коханенко обурився, що його не взяли на цю розмову, забувши про те, що не був у готелі, коли делегатів запрошували на розмову. Але це мале непорозуміння скоро вияснилось. А тим часом Коханенко поінформував делегатів про те, що якраз тоді, коли відбувалася нарада з боротьбістами, він мав розмову з Порайком. Вони зустрілися при вході до готелю, і Порайко запросив його на чай. Під час розмови Порайко порушив питання злиття вінницької групи комуністів з групою Порайка. Спершу утворили б спільну управу на паритетних умовах. Ця управа мала б скликати партійний з'їзд і вибрати нову управу, яка організувала б політичну працю серед галицького вояцтва й розпочала б реорганізацію УГА. Вона мала б також приготувати працю на Західньо-Українських Землях. Питання створення єдиної комуністичної партії галицьких українців стоїть сьогодні на першому місці. Щойно по його полагодженні прийде черга до УГА. Порайко дуже цікавився відносинами в Галицькій Армії, її бойовим станом, настроями стрільцтва й старшин. Він випитував також Коханенка про кожного члена делегації, про їхнє минуле та про ставлення до радянської влади. Отакий розвідковий спосіб випитування большевиків про всіх, з ким вони мали діло, не міг зробити корисного вражіння на делегатів»²⁹.

27 лютого 1920 р. більшовицький уряд призначив В. Порайка командувачем Червоної Української Галицької армії (ЧУГА). Він прибув до м. Балти для реорганізації УГА в ЧУГА в складі делегації від XII Червоної армії, членами якої на той час були: В. Затонський, новий начальник штабу ЧУГА – полковник російської армії Іванов, політкомісар армії М. Михайлик, який протягом усієї кар'єри В. Порайка був з ним тісно пов'язаний як колега по роботі в кількох держустановах УСРР³⁰.

Ревком ЧУГА було розпущено, всі справи передано наркоматові Комуністичної партії (більшовиків) Східної Галичини і Буковини. Як і В. Затонський, у Балті він виголосив промову до вояків на мітингу. У своєму виступі він таврував як «зрадницьку» політику диктатора ЗО УНР Є. Петрушевича, так і Головного отамана військ Директорії УНР С. Петлюри, закликаючи не довіряти старшинам: «Ваша ціль одна – визволення робітників і селян з економічної і політичної неволі, а шлях до того визволення: Диктатура робітництва і селянської бідноти». Із вказівками і завданнями більшовицької партії В. Порайко блискуче справлявся. Він висловлював задоволення галичанами, які вчасно взяли долю УГА до своїх рук³¹.

Проте В. Порайкові не довго судилося бути командиром ЧУГА. Радянське реформування УГА викликало спротив старшин і стрільців, що призвело до виступів галицьких військових частин проти Червоної армії і ліквідації ЧУГА у квітні 1920 р. На партконференції 23–24 квітня 1920 р. у м. Києві його обрали членом Галицького організаційного комітету КП(б)У. Тобто фактично командармом «червоних» галичан В. Порайко пробув не цілих два місяці. З покладеним на нього червоним командуванням завданням він не справився, оскільки провал політичної пропаганди серед земляків тільки збільшив шанси та створив сприятливі умови для неможливості застосування галичан проти їхніх колишніх ворогів і переходу на сторону останніх³². Однак без роботи та посади, як бачимо, В. Порайко не залишився.

У травні 1920 р. він увійшов до складу Полтавського губвиконкому, 19 червня того ж року став його очільником, а в жовтні одночасно обраний головою Полтавського губкому

²⁸ Шокалюк О. І. Назв. праця. С. 121.

²⁹ Гірняк Н. Назв. праця. С. 180–181.

³⁰ Амонс А. І., Абраменко Л. М. Назв. праця. С. 41.

³¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк: Українська видавнича кооператива «Червона Калина», 1974. С. 221.

³² Литвин М., Науменко К. Назв. праця. С. 290–291.

КП(б)У. В перші роки встановлення радянської влади на Полтавщині цей край переживав не лише перші зміни влади, але і перші репресії зі сторони більшовицького режиму. Те, що репресії набрали великого масштабу, свідчать листи російського письменника В. Короленка до наркома освіти РСФСР А. Луначарського і голови Полтавського губвиконкому В. Порайка, опубліковані в журналі «Новый мир». Якою ж була реакція В. Порайка як голови губвиконкому залишається загадкою, схованою в папках засекречених держархівів³³.

У серпні 1921 – червні 1923 р. В. Порайко був головою виконкому Подільської губради, відповідальним секретарем Подільського губкому КП(б)У³⁴.

Після переїзду до м. Харкова, який на той час був столицею УСРР, у 1923–1924 рр. працював заступником голови Малої ради народних комісарів УСРР, головою Української спілки кустарів, 1925–1926 рр. – головою Укрсільбанку³⁵. 1927 р. В. Порайка призначили наркомом юстиції та Генеральним прокурором УСРР. Дану посаду він обіймав з 5 березня 1927 до 10 липня 1930 р., змінивши на цій посаді М. Скрипника. Протягом цих трьох років він продовжував роботу свого попередника зі зміцнення органів прокуратури України. У період становлення сталінського тоталітарного режиму він, як досвідчений юрист, доволі впевнено керував прокуратурою республіки. Дещо пізніше на цій посаді В. Порайка замінив його вірний помічник М. Михайлик (уже після того, як свої повноваження склав В. Поляков, який посідав цю посаду впродовж 1930–1933 рр.), який керував наркоматом юстиції та генпрокуратурою України з 14 червня 1933 до 17 грудня 1935 р.³⁶

Під час керівництва генпрокуратурою УСРР В. Порайком відбувалася реформа місцевих правоохоронних органів. З 1 жовтня 1928 р. слідчі органи – народні слідчі, старші слідчі та слідчі у найважливіших справах Верховного Суду УСРР було передано до структури прокуратури. Органи прокуратури здійснювали нагляд за законністю дій усіх (крім ВУЦВК і Раднаркому УСРР) органів влади й управління на території України, а також господарських і громадських організацій; порушували кримінальні справи проти тих, хто скоїв злочин, мали право оскаржувати в установленому законом порядку постанови, накази, циркуляри й розпорядження, якщо вони не відповідали закону. Вони здійснювали нагляд і керівництво діяльністю органів дізнання і слідства³⁷.

У березні – липні 1932 р. В. Порайко був головою Організаційного комітету Президії ВУЦВК по Харківській області, пізніше заступником голови Раднаркому УСРР (16 липня 1932 р. – серпень 1937 р.). У 1930-х рр. він посідав інші відповідальні партійні посади: член ВУЦВК 5–13-го скликань, член президії ВУЦВК та ЦВК СРСР 1-го скликання, постійний представник РНК УСРР при РНК СРСР (4 серпня 1935 р. – 13 серпня 1937 р.), з 1931 р. перетворений на постійне представництво уряду УСРР при уряді СРСР, компетенція якого після змін 1931 р. звузилася і була обмежена питаннями господарського та культурного будівництва. Як один з делегатів від УСРР, брав участь в роботі XVI і XVII з'їздів ВКП(б). У 1927–1937 рр. – член ЦК КП(б)У, 1928–1937 рр. – член Організаційного бюро ЦК КП(б)У³⁸.

У 1930-х рр. він був секретарем Центрального комітету комуністичної партії більшовиків України (ЦК КП(б)У) і заступником голови Ради народних комісарів УСРР³⁹.

Однак, попри таку приголомшливу партійно-політичну кар'єру, В. Порайкові не вдалося уникнути хвилі наростаючих репресивно-каральних дій у радянській Україні за становлення сталінського тоталітарного режиму кінця 1920-х – 1930-х рр.

Окремі сучасні дослідники, аналізуючи архівні документи, стверджують, що прокурорів у 1937–1938 рр. знищували через їхню професійну діяльність, більшість із них проявляли рішучу принциповість у відстоюванні законності, зокрема щодо необґрунтовано порушених кримінальних справ і безпідставних арештів. Такі юристи були перешкодою

³³ Скляренко Є. Назв. праця. С. 473.

³⁴ Шокалюк О. Назв. праця. С. 121.

³⁵ Амонс А. І., Абраменко Л. М. Назв. праця. С. 35.

³⁶ Там само. С. 35, 42.

³⁷ Там само. С. 34.

³⁸ Шокалюк О. Назв. праця. С. 122; Дерев'янка С. Назв. праця. С. 230.

³⁹ Амонс А. І., Абраменко Л. М. Назв. праця. С. 35; Бойда М. Д. Назв. праця. С. 10.

для повного свавілля НКВС, тому їх фізично знищували. В 1937–1938 рр. нещадних репресій з боку влади зазнали аж шестеро генпрокурорів республіки, а першого генпрокурора УСРР М. Скрипника політичними акціями та тиском репресивних органів довели до самогубства⁴⁰.

13 серпня 1937 р. В. Порайко був заарештований органами НКВС УСРР. Звинувачений за статтями 54-8, 54-11 Кримінального кодексу УСРР як один з керівників «буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів», діяльність якої була спрямована на відокремлення України від СРСР. 24 жовтня 1937 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР розглянула на закритому засіданні справу В. Порайка й визначила йому вищу міру покарання – розстріл. Уночі 27 жовтня 1937 р. його розстріляли в підвалі спецкорпусу київської в'язниці⁴¹.

За півроку до розстрілу В. Порайка в м. Москві така ж доля спіткала його колишнього помічника по роботі в ЧУГА, в комуністичній партії (більшовиків) Галичини і Буковини та Нарком'юсту, близького друга і товариша, М. Михайлика, якого було заарештовано через анонімний донос. Після шестимісячного утримання під вартою і завершення слідства, за списком осіб, які підлягають суду військової колегії Верховного Суду СРСР, затвердженим 27 лютого 1937 р., в складі великої групи обвинувачених за першою категорією за однією справою, 3 березня 1937 р. він був етапований з київської Лук'янівської в'язниці до Москви. Після затвердження обвинувального висновку і вручення його копії Михайлові Васильовичу Михайлику наступного дня – 10 березня 1937 р., його справа була розглянута на закритому судовому засіданні військової колегії Верховного Суду СРСР на чолі з його головою – сумнозвісним військовим юристом В. Ульріхом. Судовий розгляд, який проводився відданим прибічником Й. Сталіна, був коротким, а сам вирок, підготовлений заздалегідь, суворим. Ім'ям Союзу Радянських Соціалістичних Республік суд засудив колишнього Генерального прокурора України й наркома юстиції за контрреволюційну, диверсійну і троцькістську діяльність (якою, звісно, він ніколи не займався) до смертної кари – розстрілу з конфіскацією особистого майна. Того ж дня, згідно з розпорядженням В. Ульріха, М. Михайлик був розстріляний у московській в'язниці разом з великою групою «особливо небезпечних державних злочинців», засуджених напередодні, а через декілька годин вивезений і таємно похований на московському Донському кладовищі у спільній могилі номер 1⁴².

У ті дні людей розстрілювали масово, так само і ховали у спільних могилах, в одній з яких на спецділянці НКВС в Биківнянському лісі був похований В. Порайко⁴³. На сьогодні поблизу селища Биківня на Київщині створено Меморіальний комплекс «*Биківнянські могили*» у пам'ять жертв політичних репресій. У Биківнянському лісі Дніпровського лісництва знаходиться найбільше в Україні місце поховання жертв масових політичних репресій. Тут був об'єкт спеціального призначення НКВС, де у кінці 1930-х – 1940-х рр. відбувалися масові захоронення розстріляних і закатованих. Трагедія Биківні стоїть в одному ряді з такими злочинами, як Аушвіц, Бухенвальд, Дахау, Бабин Яр та Катинь⁴⁴.

Як бачимо, цю людину було безпідставно звинувачено у державній зраді, ре пресовано і страчено. Коли у другій половині 1950-х рр. порушили питання його політичної реабілітації, головна військова прокуратура СРСР вивчала матеріали кримінальної справи. З'ясувалося, що В. Порайко був звинувачений на підставі витягів з протоколів допитів за іншими справами. Однак виявилось, що у більшості випадків протоколів таких допитів або взагалі таких кримінальних справ узагалі не існує. Не існувало навіть тієї військової частини, яку В. Порайко нібито намагався підбурити на зраду⁴⁵.

⁴⁰ Амонс А. І. Репресовані генеральні прокурори УСРР // Радник юстиції. 2008. № 1 (8). С. 25 [Електронний ресурс] URL : http://www.uar.org.ua/ua/journal/1_8.html?_m=publications&_t=rec&id=15343

⁴¹ Дерев'яно С. Назв. праця. С. 230; Амонс А. І., Абраменко Л. М. Назв. праця. С. 36.

⁴² Амонс А. І., Абраменко Л. М. Назв. праця. С. 42.

⁴³ Там само. С. 36.

⁴⁴ Литвинова О. Як в Україні і в Білорусі вшановують пам'ять жертв сталінських репресій? [Електронний ресурс] URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28994346.html>

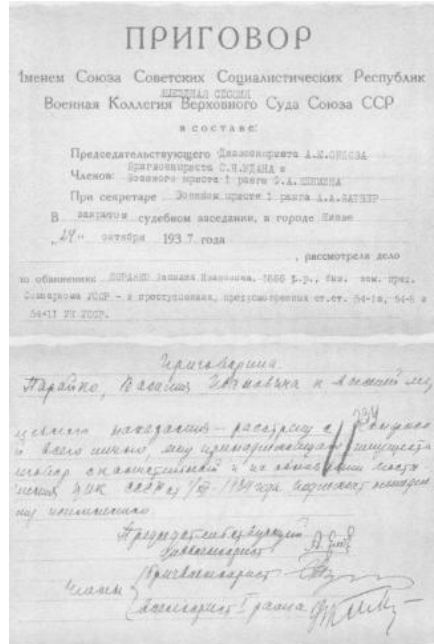
⁴⁵ Історія прокуратури УСРР [Електронний ресурс] URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/ursr.html>

Василя Порайка реабілітували через 20 років після трагічних подій помертню на підставі постанови ВК ВС СРСР від 26 березня 1957 р.⁴⁶. Так само, майже через 20 років, але на півроку раніше, у вересні 1956 р., реабілітували його товариша, колишнього генпрокурора Української СРР, М. Михайлика. Завдяки заяві родичів, які клопотали перед Верховним Судом СРСР про реабілітацію колишнього генпрокурора, його справа була переглянута військовою колегією найвищого судового відомства країни і закрита за відсутністю складу злочину⁴⁷.

Отже, Василь Порайко – людина з унікальною долею та карколомною кар’єрою. До нього цього не зміг досягти жоден покутянин, який хотів стати на юридичний захист прав своїх земляків-українців. Він в австро-угорський період життя зумів здобути кваліфіковану вищу юридичну освіту, а в радянський час стати генеральним прокурором однієї з найбільших республік – Української СРР. Проте окремі «білі плями» його біографії (причини успіху у просуванні кар’єрою драбиною, його фізична ліквідація) ще й досі для нас залишаються цілковито не з’ясованими. Якою особистістю був Василь Іванович Порайко в очах вищого партійного керівництва, колег, підопічних і в очах громадськості – ми можемо лише здогадуватися. Без ретельних досліджень матеріалів вітчизняних і зарубіжних архівів, пошуку родичів, нащадків діяча та запису їхніх спогадів подальший прогрес вивчення його біографії є неможливим.

The article analyzes the main milestones in the life and work of Vasyl Porayko (1880–1937). Little-known pages of his life have been singled out, the factors of Vasyl Porayko’s rapid advancement on the career ladder and the reasons for his destruction by the Soviet totalitarian system have been clarified.

Key words: *Ukrainian Radical Party, «Prosvita», Ukrainian Galician Army, Red Ukrainian Galician Army, Prosecutor General’s Office, Prosecutor, Ministry of Justice, repressions.*

Вирок від 24 жовтня 1937 р., підписаний на виїзній сесії військової колегії Верховного Суду СРСР, яка розглянула на закритому засіданні справу В. Порайка і визначила йому найвищу міру покарання – розстріл, виконаний наступного дня

⁴⁶ Амонс А. І., Абраменко Л. М. Назв. праця. С. 36.

⁴⁷ Амонс А. І. Назв. праця. С. 25

В. І. Порайко

Василь Порайко. Початок 1930-х рр.

УДК 726.01-05 : 94

Лілія Николін (Івано-Франківськ, Україна)

ЮРІЙ ЛУКОМСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК САКРАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

У статті проаналізовано постать Юрія Лукомського як видатного дослідника сакральної архітектури давнього Галича періоду незалежності України. Коротко подано біографічні дані Ю. Лукомського. Автором описано розкопки шести церков, а саме: храму Св. Пантелеймона, церкви біля лісу Діброва, Успенського собору у Крилосі, церкви в урочищі Царинка, церкви Спаса на горі Карпиця, церкви в урочищі Цвинтариська.

Ключові слова: давній Галич, сакральна архітектура, церква, Юрій Лукомський.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні зростає цінність біографічних студій, що висвітлюють діяльність науковців, громадських і культурних діячів – активних учасників суспільно-громадського життя країни. Дослідження середньовічних та ранньомодерних пам'яток архітектури давнього Галича неможливе без осмислення ролі та значення такої постаті як Юрій Лукомський (* 28 березня 1961 р.), активна археологічна діяльність якого ще недостатньо вивчена, адже триває досі. Він є одним із найбільш помітних дослідників історії архітектури, оскільки розкопками під його керівництвом охоплено 12 об'єктів монументальної архітектури, шість із яких у с. Крилос відкрито вперше

Важливим джерелом до вивчення діяльності Юрія Лукомського є матеріали періодичних видань – *«Галицьке слово»*, *«Поступ»*, *«Галицька Брама»*, *«Західний кур'єр»*, *«Ратуша»* та ін. Вони відображають його активну дослідницьку працю періоду незалежності України. Основний масив джерел до вивчення наукової діяльності археолога становлять статті, опубліковані в українських наукових фахових та нефахових виданнях, матеріали і тези виступів на конференціях. Серед використаних у роботі є праці, присвячені дослідженню сакральної галицької архітектури, а саме: *«Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича»*¹, *«Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі»*², *«З історії досліджень Успенського собору в Галичі»*³, *«Планувальні та конструктивні особливості хрестовобанних церков давнього Галича»*⁴, *«Невідомі церкви на подолі княжого Галича»*⁵, *«Проблеми вивчення та збереження пам'яток монументальної архітектури Галича»*⁶ тощо. Найбільше опублікованих статей присвячено Успенському собору XII ст. як пам'ятці архітектури княжого періоду.

Мета статті – об'єктивне і комплексне висвітлення основних аспектів дослідницької діяльності Ю. Лукомського. Реалізація мети передбачає вирішення таких завдань: коротко розкрити основні віхи життя і діяльності дослідника; проаналізувати роль Юрія Лукомського у дослідженні сакральної архітектури давнього Галича.

Юрій Володимирович Лукомський народився 28 березня 1961 р. в місті Івано-Франківськ у сім'ї службовців (архітекторів). Батько, Володимир Степанович Лукомський, був заслуженим архітектором УРСР (1973). Мати, Лукія Львівна Крип'якевич-Лукомська, почесний член Української академії архітектури (2005).

Як згадує сам Ю. Лукомський: *«Закінчив 7 класів скрипки. Співав на різних республіканських конкурсах. Проживав в Франківську на вулиці Тичини. 3 місяці відбув офіцерські табори. Займався пожежно-прикладним спортом»*⁷. Після закінчення 1978 р. Івано-Франківської школи № 5 та архітектурного факультету Львівського Політехнічного інституту (1983 р.) працює в Інституті українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (до 1990 р. Інститут суспільних наук АН УРСР). Археологічний вишкіл отримав у Карпатській архітектурно-археологічній експедиції (керівник Михайло Рожко) на дослідженнях наскельної фортеці *«Тустань X–XVI ст.»*, Онуфріївського монастиря у Лаврові XIII–XIX ст., а також у складі Галицької археологічної експедиції під керівництвом Вітольда Ауліха.

Уже в 1981–2001 рр. Ю. Лукомський керував Архітектурним загonom Галицької археологічної експедиції Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Розкопками під його керівництвом уперше відкрито рештки трьох церков: Св. Івана на полі Царинка (1990–1992), дерев'яної церкви Благовіщення на полі Церквиська (1986–1987, 1990), дві дерев'яні палацові будівлі середини XII ст. при митрополичих палатах на Крилоській горі (1998–2001). Інші шість пам'яток досліджено повторно: Кирилівська церква біля лісу Діброва на полях с. Залуква (1981–1984), Благовіщенська церква на Церквиськах у с. Крилос (1986–1987), Воскресенська церква в Крилосі (1989), церква Св. Пантелеймона в

¹ Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича // Записки НТШ. Львів, 1998. Т. ССXXXV. С. 594–607.

² Його ж. Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі // Записки НТШ. Львів, 2001. Т. ССXLI : Праці Комісії архітектури та містобудування. С. 273–298.

³ Його ж. З історії досліджень Успенського собору в Галичі // Записки НТШ. Львів, 1993. Т. ССXXV. С. 393–405.

⁴ Його ж. Планувальні та конструктивні особливості хрестовобанних церков давнього Галича // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2000. № 410. С. 225–231.

⁵ Його ж. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Записки НТШ. Львів, 1998. Т. ССXXXV. С. 559–593.

⁶ Його ж. Проблеми вивчення та збереження пам'яток монументальної архітектури Галича // Наукові записки ЛІМ. Львів, 1997. Вип. VI. Ч. 1. С. 135–147.

⁷ Спогади про дитинство Лукомського Юрія Володимировича, 1961 р. н.; народився у м. Івано-Франківськ, освіта: вища, канд. архітектурних наук; професія: доцент кафедри реставрації архітектурної і мистецької спадщини Національного університету «Львівська політехніка»; проживає за адресою: м. Львів, вул. Петра Панча 11/103. Записано студенткою групи СОІм-13 Л. Николин 16 січня 2020 р. у м. Львів.

с. Шевченкове (1989), церква Св. Пророка Іллі на полі Убіч у Крилосі (1993), Успенський собор у Крилосі (1992–1994, 1998)⁸.

З 2005 р. співпрацює з Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України, зокрема бере участь у розкритті та обмірах решток Десятинної церкви у Києві. Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата архітектурних наук на тему «*Архітектурно-планувальна структура хрещато-баневих церков XII–XIII ст. Давнього Галича*» захистив 2005 р.

Важливо, що Ю. Лукомський брав участь у Польсько-українському науково-дослідному проєкті «*Пошук, ідентифікація і наукове вивчення найстарішого храму Пресвятої Богородиці, побудованого в Холмі королем Данилом Галицьким*» (2013–2017 рр.), у якому керував архітектурно-археологічними дослідженнями української групи фахівців. Міський голова м. Холм (Польща) з нагоди 750-річчя з часу смерті короля Данила 2014 р. нагородив його пам'ятною медаллю «*Князь Данило Романович – бл. 1201–1264*» за заслуги у дослідженні найстарішої святині м. Холма – церкви Богородиці XIII ст. Керівник та учасник 145-ти археологічних експедицій.

У 2018 р. Юрій Володимирович повернувся до досліджень фундаментів церков давнього Галича. Був науковим консультантом Археологічної експедиції Національного заповідника «*Давній Галич*», Археологічної експедиції у м. Івано-Франківську на рятівних дослідженнях Тисменицької брами XVII–XVIII ст., розвідкових архітектурно-археологічних досліджень церкви Св. Духа XVI ст. у м. Рогатин Івано-Франківської області.

11 липня 2019 р. взяв участь у науковому семінарі, присвяченому 50-річчю Галицької археологічної експедиції, який провели наукові співробітники відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Національним заповідником «*Давній Галич*». Ця подія широко висвітлювалась у ЗМІ⁹. Юрій Лукомський разом з Ігорем Креховецьким та Андрієм Фіголем розповіли про знахідки, які пощастило виявити під час розкопок церкви Св. Пантелеймона¹⁰.

Юрій Володимирович визначив, що спільними рисами для планів фундаментів хрестово-банних церков давнього Галича є їхні композиції на основі квадрата, три апсидність. Однак у плануванні структури фундаментів мають певні відмінності, а саме: стрічковість або відокремленість стовпових фундаментів, наявність або відсутність виступів під лопатки стін, стовпів чи порталів, різні параметри конструкцій, різне розпланування апсидних частин¹¹.

Вивчаючи біографію Йосипа Пеленського, Ю. Лукомський у співавторстві з Тарасом Романюком написали замітку у газету «*Поступ*» під назвою «*Нереалізовані можливості*», у якій зазначили, що, на думку Й. Пеленського «самобутність сакрального будівництва на терені княжої столиці полягала в поєднанні візантійських і романських архітектурних традицій; давньогалицька архітектура мала ряд притаманних лише їй просторових і технічних особливостей. Він вважав можливою участь західних майстрів у зведені храмів на замовлення галицьких князів чи бояр»¹².

У статті «*На прощу до княжого міста*»¹³ дослідник описує розкопки фундаментів галицьких церков. Він вказує, що вперше новостворений архітектурний загін у супроводі керівника Галицької археологічної експедиції В. Ауліха вирушив на розкопки фундаментів церкви на Кирилівці. Раніше називали церкву Кирила і Мефодія, але тепер дійшли висновку, що вона присвячена Кирилові Александрійському, адже в ті часи ще не було такої посвяти

⁸ Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Особова справа Ю. Лукомського. № 723. Арк. 4.

⁹ Чемеринський А. В Галичі проведено науково-практичний семінар: веб-сайт [Електронний ресурс] URL: <http://davniihalych.com.ua/novini?start=40> (дата звернення: 03.04.2020).

¹⁰ Бойко Л. Відбулася науково-практична конференція «Галич і Галицька земля»: веб-сайт [Електронний ресурс] URL: <http://prostr.museum.ua/post/42350> (дата звернення: 04.04.2020).

¹¹ Лукомський Ю. Планувальні та конструктивні особливості. С. 227.

¹² Його ж. Нереалізовані можливості. З життя і діяльності д-ра Йосипа Пеленського (до 120-річчя від дня народження) // *Поступ*. № 1. 2000. 4 січня. С. 10.

¹³ Його ж. На прощу до княжого міста // *Літопис Червоної калини*. Львів, 1991. Ч. 1. С. 44–47.

Кирила і Мефодія. Причини цього вочевидь пов'язані з назвою урочища Сирилівка, яке, раніше могло звучати Кирилівка.

Ю. Лукомський стверджував, що «важливим архітектурним елементом плану фундаментів Кирилівської церкви є зовнішні виступи під лопатки стін [...]»¹⁴. Тож не дивно, що Кирилівську церкву за оздобою вважають старішою, ніж церкву Св. Пантелеймона у с. Шевченкове Галицького району.

Наступною церквою, фундаменти якої було розкопано, була церква Благовіщення на полі Церквища. Біля її фундаментів виявили велике цвинтарище. На основі археологічного матеріалу й супровідних поховань дерев'яна церква датується XII – початку XIII ст.¹⁵ Автором описано місце розташування пам'ятки архітектури, її зовнішній та внутрішній вигляд. Також узагальнено попередні дослідження церкви, здійснені П. Полянським, Й. Пеленським, Я. Пастернаком, Л. Лаврецьким та І. Шараневичем. Дослідженнями 1987–1990 рр. уточнено план підмурків, інтер'єр храму, характер підлоги з поливних плиток, а також виявлено сліди попереднього зрубного дерев'яного храму. Залишки мозаїчної підлоги з поливних керамічних плиток підтверджують існування складної композиції, що поєднувала основу мозаїку із сюжетними біхромними зображеннями у колах омаліх, укладених з розрізних плиток, для яких характерні ірраціональні контури¹⁶.

Результати розкопок Ю. Лукомський узагальнив у статті «Церква Благовіщення у давньому Галичі»¹⁷, присвяченій аналізу та реконструкції двох (дерев'яної і мурованої) церков Благовіщення, які існували послідовно на території колишнього Подолу давнього Галича XII–XIII ст. і збереглися у вигляді фундаментів. У висновках акцентовано увагу на низці проблемних питань, які потрібно вирішити у процесі майбутніх досліджень, а також запропоновано зберігати вцілілі унікальні релікти у спеціально зведеному критому павільйоні-музеї в системі Національного заповідника «Давній Галич».

Зовсім випадково було виявлено церкву на Царинці. Про неї повідомив відомий у Крилосі краєзнавець Ігор Коваль, колишній завідувач районного відділу народної освіти. Нині це археологічно досліджений об'єкт. Під керівництвом Ю. Лукомського було знайдено уламки плиток з геральдичним знаком птаха-сирени. Наявність цих зображень поряд з похованими свідчить про належність їх до княжого роду або роду іменитих бояр¹⁸. На Царинці в княжу добу існували послідовно дерев'яна церква середини – другої половини XII ст., кам'яний храм початку XIII ст. та дерев'яна каплиця середини – другої половини XIII ст.¹⁹ Цікаво, що поблизу храмів на Царинці досліджено понад 160 поховань трьох фаз функціонування могильника. Було знайдено чимало цінних предметів. Це різноманітні прикраси з металу, скла, предмети культового вжитку, ремісничі вироби, уламки архітектурних деталей, знаряддя праці та побуту.

Дослідження решток мурованого храму на Царинці свідчить про припинення зведення будівлі на стадії влаштування фундаментів. Як стверджує Ю. Лукомський, що «[...] це яскраво підтверджують зокрема наступні ознаки об'єкта: повна відсутність прошарку мурованого наземного будівництва у стратиграфії; відсутність фундаментів внутрішніх підбаних стовпів; відсутність поверхневої стяжки з розчину на фундаментах; відсутність будь-яких слідів підлоги»²⁰.

За планувальною схемою дерев'яна церква на Царинці не має подібних серед усіх відомих на Русі храмів. Вона відтворює трансформовану схему центральноєвропейського

¹⁴ Його ж. Білокам'яний храм. С. 606.

¹⁵ Його ж. Дослідження галицького подолу // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 6.

¹⁶ Його ж. Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва княжого Галича XII–XIII ст. // Фортеця: збірник заповідника «Густань»: на пошану Михайла Рожка. Львів : Камула, 2009. Кн. 1. С. 428.

¹⁷ Його ж. Церква Благовіщення у давньому Галичі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2018. Вип. 22. С. 167–208.

¹⁸ Його ж. На прощу до княжого міста. С. 45.

¹⁹ Його ж. Археологічні відкриття в Галичі // Галицьке слово. 1993. № 62 (18.VIII.). С. 3.

²⁰ Його ж. Невідомі церкви. С. 577.

базилікальського храму XI–XII ст.²¹ Подальші розкопки показали, що після пожежі на місці дерев'яного храму розпочали зводити триапсидну хрестово-баневу муровану церкву. Сьогодні фундаменти пам'ятки законсервовані.

Фундаменти Воскресенської церкви були попередньо добре вивчені наприкінці XIX ст. Однак було чимало суперечливих питань, відповіді на які вирішив дати Ю. Лукомський, повторно дослідивши пам'ятку архітектури. З'ясувалося, що Воскресенська церква була не кам'яною, а дерев'яною зрубною спорудою. Підтвердилося й функціональне призначення пам'ятки як церкви-каплиці. За стратиграфічними будівельно-технічними особливостями пам'ятка датується кінцем XII – першою половиною XIII ст.²²

У статті «*Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі*» опрацьований матеріал автор подав за підпунктами, а саме: стратиграфія, залишки фундаментів, могильник, археологічні знахідки, датування та історична інтерпретація споруди на Воскресенському, проблеми графічної конструкції. Це вказує на детальне вивчення пам'ятки архітектури. У своєму дослідженні він дійшов висновку, що «після знищення Воскресенської церкви близько середини XIII ст. традиція могильника, культивованого на її місці, триває до XIV ст., а можливо, й до XV ст. [...]»²³.

Неодноразово археолог звертався до праць Й. Пеленського, який протягом 1909–1911 рр. часто приїздив до Галича, де обстежував околиці, самостійно проводив археологічні дослідження давніх церков і опрацьовував архівні документи на місцях, зокрема в парафіяльних церквах Крилоса, Залукви і Галича. Дослідник зазначає: «Тут же він здійснив ґрунтовне дослідження церкви св. Пантелеймона – єдиного зразка давньої княжої архітектури, що зберігся на території Галичини»²⁴. У брошурі «*Архітектурна спадщина давнього Галича*» Ю. Лукомський вказує про вдале поєднання рис давньоруської та романської архітектур у церкві Св. Пантелеймона. Внаслідок такого синтезу виник своєрідний, притаманний лише будівництву Галицької землі, стиль²⁵.

Археологічне дослідження внутрішньої частини церкви Св. Пантелеймона дало змогу виявити технологічні особливості влаштування фундаментів, а також виявити цілу низку фрагментів різьблених архітектурних деталей з первісного храму, які доповнюють уяву про колишній вигляд пам'ятки²⁶. Автор згадує: «Потім ще перед входом копали центральним. Теж знайшли докладений фундамент. Це слід пов'язувати з виступом портала. Теж цікава річ, що рівень закладки фундаменту на певній глибині знаходиться відносно наземних блоків»²⁷.

У 2019 р. опублікована стаття «*Храм Святого Пантелеймона*»²⁸, що стосується попередніх результатів щорічних досліджень фундаментів єдиної з давньогалицьких церков, збереженої на поверхні землі – храму Св. Пантелеймона. У публікації, зокрема, йдеться, що у зовнішньому контурі фундаментів виявлено невідомі дотепер виступи під пілястри наземних стін та перед двома порталами, що дозволяє впевненіше датувати споруду ближче до перелому XII–XIII ст. Також констатовано, що розпланування фундаментів не зовсім відповідає плану наземної споруди. Це останнє відкриття дає підставу припускати зміну просторового вирішення церкви Св. Пантелеймона у процесі її зведення.

²¹ Йо́го ж. Каменная память древней столицы // Родина. 2008. № 8. С. 53.

²² Йо́го ж. Архітектурно-археологічні дослідження. С. 430.

²³ Йо́го ж. Воскресенська церква. С. 297.

²⁴ Йо́го ж. Сторінки життя і діяльності Йосипа Пеленського // Записки НТШ. Львів, 2002. Т. CCXLIV. С. 313.

²⁵ Йо́го ж. Архітектурна спадщина давнього Галича. Галич, 1991. С. 26.

²⁶ Йо́го ж. Монументальна архітектура давнього Галича. Нові відкриття // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей міжнародної конференції. Львів, 1993. С. 65.

²⁷ Спогади про дослідження церкви Св. Пантелеймона Лукомського Юрія Володимировича, 1961 р. н.; народився у м. Івано-Франківськ, освіта: вища, канд. архітектурних наук; професія: доцент Кафедри реставрації архітектурної і мистецької спадщини Національного університету «Львівська політехніка»; проживає за адресою: м. Львів, вул. Петра Панча 11/103. Записано студенткою групи СОІм-13 Л. Николин 16 січня 2020 р. у м. Львів.

²⁸ Йо́го ж. Храм Святого Пантелеймона // Давній Галич. Науково-популярний часопис. 2019. № 2–3. С. 3–5.

Перше літописне повідомлення про Успенський собор пов'язане з похованням князя Ярослава Осмомисла 1187 р.²⁹ «Початок підготовчих робіт можна попередньо датувати 1147–1150 рр. – періодом остаточного утвердження Володимирка Володаревича на галицькому столі та найбільш спокійним часом його правління», – пише Ю. Лукомський у статті «Археологічні об'єкти на Крилоській горі, перекриті Успенським собором XII ст.»³⁰.

Як відомо, вперше рештки собору виявила й дослідила в 1936–1938 рр. експедиція Наукового товариства ім. Т. Шевченка під керівництвом Ярослава Пастернака. Було знайдено чоловіче поховання в кам'яному саркофазі, інтерпретоване як останки галицького князя Ярослава Володимировича. При саркофазі знайшли також поховання молодої жінки, на чолі якої було чільце візантійського походження. З цього факту пише автор у статті «З історії Успенського собору в Галичі»³¹, «найближче сусідство похованої молодої дівчини-жінки зі саркофагом вказує на те, що в саркофагу була похована світська особа – отже князь – а не духовна особа, єпископ»³². По-друге, саркофаг князя Ярослава Осмомисла в момент розкопок Я. Пастернаком знаходився у найбільш гідному місці собору – у притворі. За княжих часів, згідно грецьким «Зводом Божих і святих правил», поясненим через вчення монаха Вальсамона, видатних церковних і світських достойників можна було ховати тільки у притворі³³. Найважливішими вислідами археологічних робіт стало виявлення місця розташування катедри на Крилоському городищі, встановлення розмірів церкви, вивчення техніки мурування³⁴.

У період незалежності України вивчення решток Успенського собору в с. Крилос у 1992 р. розпочав Архітектурний загін Галицької археологічної експедиції під керівництвом Ю. Лукомського. Роботу вели на ділянці західного притвору храму для з'ясування стану конструкцій та можливих умов для переховання останків Ярослава Осмомисла³⁵.

Чергові спроби графічних реконструкцій (В. Ярема, Ю. Лукомський і В. Петрик) дали підстави для висновків про неможливість на сучасному рівні виконати науково обгрунтовану й однозначно трактовану реконструкцію первісного вигляду Успенського собору. Водночас у 1996–1997 рр. колектив Інституту «Укрзахідпроектреставрація» розробляв проектні пропозиції щодо консервації автентичних фундаментів Успенського собору і влаштування крипти для перепоховання Ярослава Осмомисла³⁶.

Протягом наступних чотирьох років розкопки проводили при каплиці Св. Василя, зведеної на фундаментах старого собору, а також на місці північно-західного під банного стовпа³⁷. Дані розкопки показали, що для проведення реставраційних робіт та розробки науково обгрунтованої історико-архітектурної реконструкції Успенського собору потрібно здійснити сучасне історико-археологічне вивчення решток об'єкта. Така можливість, утім з'явилася 1998 р., коли з ініціативи голови Галицької райдержадміністрації В. Крука і підтримки директора інституту «Укрзахідпроектреставрація» Івана Могитича розпочалися заходи з відбудови Успенського собору на фундаментах XII ст. 6 березня 1998 р. архітектурний загін під керівництвом Ю. Лукомського від Рятівної археологічної служби при Інституті археології НАН України розпочав відповідні підготовчі археологічні роботи.

²⁹ Його ж. Проблеми збереження, консервації та музеєфікації Успенського собору давнього Галича // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної археологічної конференції. Галич, 2003. С. 101.

³⁰ Його ж. Археологічні об'єкти на Крилоській горі, перекриті Успенським собором XII ст. // Записки НТШ. Львів, 2002. Т. CCXLIV. С. 643.

³¹ Його ж. З історії досліджень Успенського собору. С. 393–405.

³² Його ж. З історії досліджень Успенського собору. С. 399.

³³ Його ж. Ще раз про князя Ярослава Осмомисла // Ратуша. Львів, 1992. № 45. С. 2.

³⁴ Його ж. Успенський собор давнього Галича: історія вивчення, проблеми збереження та консервації // Успенський собор Галича. Минуле і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції. Галич, 2005. С. 14.

³⁵ Його ж. Звіт архітектурного загону про польові дослідження Успенського собору у 1992 р. Львів, 1995. С. 2.

³⁶ Його ж. Успенський собор давнього Галича: історія вивчення, проблеми збереження та консервації // Пам'ятки України: історія та культура. К., 2001. Ч. 4. С. 32.

³⁷ Його ж. Успенський собор княжого Галича: проблеми дослідження та реконструкції // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Львів, 1994. С. 57.

Сучасні дослідження об'єкта відрізнялися від попередніх детальнішим вивченням конструктивних, будівельно-технологічних, стратиграфічних аспектів, досконалішими методами фіксації пам'ятки, а також частковим дослідженням об'єктів, що належать до підстеляючих пам'ятку археологічних горизонтів³⁸. Виявлено два відмінні типи техніки спорудження мурів, які відрізнялись особливостями влаштування ровів, специфікою кладки, застосуванням різних будівельних матеріалів, а також глибиною закладення конструкції.

Стало відомо, що фундаменти собору були закладені у дві будівельні стадії, між якими пройшов певний проміжок часу. Цілком імовірно, що почав закладати собор галицький князь Володимирко Володаревич, а пізніше продовжив його син – Ярослав Осмомисл³⁹. Досліджено, що існувало чотири технологічні етапи закладки основи Успенського собору. Виявилося, що споруда задумана як шестистовпний храм з нартексом та бічними галереями. Подібну планувальну структуру, однак видовжену, згідно з латинською традицією, демонструє катедрa в м. Печі (Угорщина) першої половини XII ст.⁴⁰.

Порівняно з дослідженнями експедиції Я. Пастернака розкопки під керівництвом Ю. Лукомського дійшли до глибших пластів культурного шару. Нижче рівня підлоги храму виявлено десятки жител, господарських споруд та інших об'єктів X – початку XII ст., а також культури фракійського гальштату (XII–VIII ст. до н. е.)⁴¹.

Цікаво, що під час його перебування у с. Крилос 1993 р. вперше зафіксовано унікальний хрест з перегородчастими емаллями. З території Галицької землі дійшли тільки два енколпіони з перегородчастими емаллями. «Їх знайшли, – згадує Ю. Лукомський, – у Звенигороді на Львівщині та Ізяславі на Хмельниччині»⁴². У статті «Рідкісний енколпій XII століття із княжого Галича» автор пише про те, що мистецтво перегородчастої емалі у XII ст. вже мало свої визначні центри, серед яких, безумовно, був і Галич⁴³.

1999 р. під час консерваційних робіт на розкопі 1998 р. біля Історичного музею Національного заповідника «Давній Галич» знайшли фрагмент блоку з орнаментами. Ю. Лукомський вважає, що блок, найімовірніше, походить з Успенського собору⁴⁴. Однак комплексне вивчення пам'ятки та виявлення археологічних об'єктів не вдалося провести через раптове припинення фінансування експедиції.

Від серпня 1999 р. за погодженням з Галицькою районною адміністрацією Галицький міжгосподарський відділ капітального будівництва під безпосереднім керівництвом В. Крука та З. Давидюка розпочав несанкціоновані будівельні роботи на рештках собору⁴⁵. Це спричинило руйнування значної частини автентичних мурів XII ст. в центральній частині пам'ятки, а на місці їх закладено залізобетонні фундаменти. Тільки завдяки протестам громадських організацій, наукових установ і Національного заповідника «Давній Галич» ці роботи в листопаді 1999 р. були припинені. На думку Ю. Лукомського, «Зростання об'ємів будівництва, концентрація господарської діяльності, які зараз відбуваються на історично цінних теренах давнього Галича, неухильно ведуть до поступового руйнування його культурного шару і разом з тим архітектурно-археологічних пам'яток»⁴⁶.

³⁸ Його ж. Успенський собор давнього Галича // Успенський собор Галича. Минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Галич, 2017. С. 190.

³⁹ Його ж. Успенський собор в Крилосі вимагає чесних і працюючих рук // Західний кур'єр. 1997. № 32 (540) 8. VIII. С. 6.

⁴⁰ Його ж. Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років) // Записки НТШ. Львів, 2002. Т. CCXLIV. С. 596.

⁴¹ Його ж. Серце княжого Галича // Галицька Брама. 1998. № 9. С. 5.

⁴² Його ж. Результати, проблеми і перспективи архітектурно-археологічних досліджень на терені княжого Галича // Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи. Галич, 2004. С. 130.

⁴³ Його ж. Рідкісний енколпій XII століття із княжого Галича // Записки НТШ. Львів, 1998. Т. CCXXXV. С. 622.

⁴⁴ Вуйцик В., Лукомський Ю. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця // Дрогобицький краєзнавчий вісник. 2000. Вип. 4. С. 328.

⁴⁵ Бевз М., Петрик В., Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича: історія вивчення, проблеми збереження та консервації // Пам'ятки України: історія та культура. Київ, 2001. Ч. 4. С. 33.

⁴⁶ Лукомський Ю. Результати, проблеми і перспективи архітектурно-археологічних досліджень на терені княжого Галича // Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи. Галич, 2004. С. 122.

Помітно, що на вибір професії та коло захоплень дослідника вплинуло виховання в сім'ї архітекторів. Юрій Володимирович більше часу приділяє практичній діяльності, розкопкам, тому не дивно, що значна кількість наукових праць присвячена саме цій проблематиці. У центрі його досліджень перебуває сакральна архітектура давнього Галича, особливо – вивчення фундаментів Успенського собору у с. Крилос та церкви Св. Пантелеймона у с. Шевченкове Галицького району Івано-Франківської області.

Загалом, виходячи з наявності фактичного матеріалу досліджуваної проблематики та його теоретичної обробки, можна дійти таких висновків: по-перше, існує недостатня систематизованість джерел; по-друге, наукові розробки окресленої проблеми здебільшого присвячені опису розкопок фундаментів церков, менше уваги дослідник приділяє характеристиці планувально-оборонної структури м. Галич; по-третє, узагальнююча аналітична робота до теми тільки одна, що вимагає від автор публікації більш комплексного видання. Зокрема досі не розроблена цілісна типологія сакральних пам'яток архітектури давнього Галича за критеріями планувально-просторових структур, будівельно-технічних особливостей, функціональним призначенням. Потрібно укласти єдину періодизацію, яка б відображала датування об'єктів на основі комплексного архітектурно-археологічного, історичного, мистецтвознавчого та технічного їх вивчення.

Аналізуючи науковий доробок Ю. Лукомського, можна констатувати, що він є видатним археологом нашого часу. Оскільки прагне відродити історію України через дослідження найдавніших пам'яток архітектури, які збереглися, хоч у зруйнованому стані, до наших днів, але можуть активно використовуватися для потреб суспільства, одночасно зберігатися і бути корисними, завдяки розвитку туризму на території сучасного Галицького району Івано-Франківської області.

The figure of Yurii Lukomskiy as a prominent researcher of sacred architecture of old Halych in the period of Ukrainian independence is analysed in the article. The author describes the excavations of six churches, namely: the church of St. Panteleimon, the church under Dibrova Forest, The Assumption Cathedral in Krylos, the church on Tsaritsa, the church of Savior on Mount Karpitsa, the church on Tsvintariska.

Key words: ancient Halych, sacred architecture, the church, Yurii Lukomskiy.

Юрій Лукомський (сучасна світлина)

СПОРІНКА МОЛОДОГО ЕТНОЛОГА

УДК 392.5(477.8)

Вікторія Лесюк (Івано-Франківськ, Україна)

ЛЕМКІВСЬКИЙ ОБРЯД ОЧЕПИН: ЙОГО СУТЬ ТА ЗБЕРЕЖЕНІСТЬ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

У статті описано один із традиційних лемківських весільних обрядів – «очепини», що є символом переходу нареченої до статусу заміжньої жінки. Дане дійство презентує низку автентичних ритуалів у супроводі оригінальних лемківських співанок. Воно було й залишається кульмінаційною частиною весілля, не зважаючи на втрату змісту деяких елементів проведення.

Ключові слова: лемки, весілля, лемківське весілля, обряд, традиції.

Впродовж останніх років в Україні побутує тенденція до відродження, збереження та популяризації автентичних обрядів і звичаїв етнографічних груп краю. Чільне місце у цьому плані посідають лемки, культура яких зазнала величезних втрат в ході історії, однак зуміла зберегти свою винятковість. У нашому випадку, поєднанню традицій та вірувань із різних культур сприяла віддаленість лемків від інших українських етносів. Це сформувало сукупність неповторних обрядів, одним із яких є весільний. Провідним його елементом вважається чепіння молодої – надягання на голову дівчини головного убору – чепця, що супроводжується певними ритуальними діями та піснями. Відповідно, метою даної статті є спроба розкрити суть обряду очепин та визначити його стан і місце у сучасному лемківському весіллі. Цей обряд перебував у полі зору низки дослідників, таких як І. Мадзік та В. Максимович та І. Мандзік¹, Я. Бодак², Т. Цимбал³, І. Бугера⁴, Є. Гайова⁵ та ін.

Дану церемонію ще називають «очепини», «почепини» залежно від регіону, в якому він проводився: «[...] праві што пару сел, звали інакше: повязування, повитя, завитя»⁶. Цей обряд знаменував перехід нареченої до громади заміжніх жінок, був проявом відлучення її від молоді і приєднанням до гурту молодиць⁷. Таке символічне значення у давні часи надавало ритуалу рис поважності. У довоєнний час для очепин виділяли окремий день, адже саме весілля тривало близько тижня. Це було досить зручно, так як кожен обряд проводився з максимально чіткою послідовністю дій. Я. Бодак у своїй праці розпочинає опис чапіння словами: «У вівторок вранці збираються знову у хаті молодого маршалок, свашки, старости, дружки, дружки та усі інші весільні гості, щоб здійснити найголовніший весільний обряд – почепини»⁸. Вони відбувалися після того, як усі учасники дійства погостяться та повеселяться. У деяких селах перед проведенням почепин «[...] свашки сьпівають так:

Пані млода, пані млода,
Час спати, час спати.
Не по хыжы череві каші
Тріскати, тріскати.

¹ Максимович В., Мадзік І. Лемківське весілля. Криниця : Наша Загорода, 2002. 205 с.

² Бодак Я. Лемківщина моя мила... Пісні Анни Драган з Галицької Лемківщини. Київ : Український рейтинг, 2011. 372 с.

³ Цимбал Т. Локальні особливості лемківського весільного обряду // Studiametodologica. 2002. № 12. С. 113–118.

⁴ Бугера І. Українське весілля на Лемківщині. Львів, 1936.

⁵ Гайова Є. Лемківське весілля // Народна творчість та етнографія. 2008. № 1. С. 80–90.

⁶ Максимович В., Мадзік І. Назв. праця. С. 94.

⁷ Саварин Т. В., Павлишин Г. Я. Українська основа лемківського весільного обряду в його локально-регіональних варіантах (власне весілля) // Молодий вчений. 2016. № 11. С. 224.

⁸ Бодак Я. Назв. праця. С. 113.

То ест на знак, же будут робити очепины молодой»⁹

Після цього свашки відправляють молоду з друзками в окрему хату (кімнату) для обряду «почепин»¹⁰. До слова, кімнатою цією найчастіше була комора. Як повідомляє Я. Бодак: «Заходять до комори, двері залишають відчиненими. Молодий сідає на діжу, наповнену річковою водою й покриту кожухом вовною назовні. Свашки кладуть йому на коліна подушечку, на яку сідає молода»¹¹. Таким був традиційний початок сценарію того часу. До слова, «місцеположення» молодої варіювалося залежно від населеного пункту, в якому проводилося весілля. Це уточнює Т. Цимбал: «Молода, як правило, в цей час сиділа у молодого на колінах (схід галицької Лемківщини, Польща) чи на відрі з водою, вкритим подушкою (захід галицької Лемківщини, українці Східної Словаччини)»¹². «За народними уявленнями, -- відзначає Т. Саварин, -- вода символізувала здоров'я, а подушка – м'якість, «щоб невістка була така м'яка свекрусі, як подушка»¹³. У деяких селах (Снітниця, Ганчова, Гладишів, Команча) садовили часом на коліна молодої хлопчину, аби першим дитям новоженців був син»¹⁴.

Наступним етапом було зняття віночка з голови молодої. Згідно із записами І. Бугери, вінець могли знімати передчасно самі свашки, цьому передували деякі обрядодії: «Тимчасом три або чотири свашки беруть молоду, але так, щоб ніхто не запримітив і ховаються або до сипанця, а як сусід близько є, то до сусіда. Там замикаються і знімають з голови букет [...] Належить зазначити, що свашки для того ховаються з молодою, щоб їх дружби не бачили. Бо коли случайно посходяться і побачать їх дружби, то роблять молодій назлість. Зривають молодій з голови чеpecь або чубу і т. і ін.»¹⁵. Ми бачимо, що в ході даного дійства розпочиналась ледь не ціла вистава. Однак пояснюємо це тим, що знімання віночка з голови нареченої, як символу її дівочтва, було таїнством, і виконувати його мали жінки (свашки) подалі від чоловічих очей. Відповідно жіноцтво уникало провокацій з боку хлопців, котрі, зрозуміло, були в жартівливій формі. У пізніші часи віночок знімали у присутності друзів, котрі ставали над молодою, що сиділа на колінах у свого обранця: «Дружби схрешують над ними свої топірці. Старший дружба просить у молодої дозволу зняти вінок. Вона погоджується за третім разом. Дружба топірцем знімає з голови молодої вінок і передає його старшій свашці. Молода плаче»¹⁶. Реакція молодої була закономірною та обов'язковою. Дружки співали сумних пісень, а «молода повинна тоді плакати, а як не мала настрою до плачу, то їй піддавали:

Ганичко, небого, серця кам'яного,
А чи тобі не жаль вінка зеленого?
А не жаль мі, не жаль, лем мі серце болит,
Же то ся не стало та по моїй волі,
Але то ся стало з волі материной,
Волі материной, цілої родини»¹⁷

Ми бачимо, що у даній пісні відображено мотиви тих часів, коли батьки обирали своїм дітям пару. І не завжди цей вибір узгоджувався з донькою чи сином. Відтак, метою схожих пісень було навіяти сум, незалежно чи весілля відігравали за цим самим принципом

⁹ Максимович В., Мадзік І. Назв. праця. С. 92.

¹⁰ Антонів П. Народне весілля в Ославиці на Лемківщині // Народознавчі зошити. Серія історична. 2014. № 1 (115). С. 102.

¹¹ Бодак Я. Назв. праця. С. 113.

¹² Цимбал Т. Назв. праця. С. 116.

¹³ Саварин Т. Назв. праця. С. 224.

¹⁴ Лемківщина. Земля – Люди – Історія – Культура : у 2 кн. // Збірник НТШ. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1988. Т. 206. Кн. 2. С. 153.

¹⁵ Бугера І. Назв. праця. С. 47.

¹⁶ Бодак Я. Назв. праця. С. 113.

¹⁷ Лемківщина. С. 153.

чи було результатом власного вибору молодих. Віночок згодом передавали дружбі, а він його своєю чергою: «поторгувавшись – продавав молодому за гроші чи горілку»¹⁸. Про це описано у І. Бугери: «Коли молоду зачіпчать, то кличуть молодого, і молодий дає молодій 10–20 зл. до рук за вінок, а свашки починають співати:

«Юшюш по в'янечкуюш, яку таку чаплявечку на головку злож.
Кукуріку г водне, кукуріку в ночі, як ей зачепили витрищилаочи».
Опісля співають молодому:
Паню млодучепили,
з банта кури летіли,
пан млодий ся припотрав,
вшитки кури полапав¹⁹

Або ж дружба передавав віночок свашкам і вже вони влаштовували наступне дійство. У його ході між дружками відбувалося своєрідне змагання: «Хто спритніший і перший з дівчат вихопить з рук свашки вінок і покладе собі на голову – та скоріше вийде заміж»²⁰. Опісля розпочинаються безпосередньо очепини. Спочатку «свашки починають чесати у два варкочи волосся та додають трохи лену, щоб чуба була більша»²¹. У більш пізній версії обряду це переросло у жартівливе дійство. Свашки просять подати їм гребінь, щоб розчесати косу молоді. Дружки подають їм граблі або граблицю (залізну щітку для чищення корів і коней) і намагаються розчісувати косу молоді. Свашки проганяють їх. Дружки подають свашкам справжній гребінь, яким старша свашка розчісує косу молодій. Розчесавши волосся, свашки просять подати хімлю (хомевку) – маленький обруч з лісового або вербового прутика. Дружки приносять їм великий залізний обруч з бочки, потім хомут, але свашки проганяють їх. Дружки подають свашкам хомевку і ті навивають на неї волосся молоді²². В Тиляві звивали волосся на гимлу – кільце з яблуневої галузки, що родила солодкі яблука, щоб молоді мали солодке життя²³. Далі свашки наказували подати їм чепець (очіпок). Дружки подають свашкам новий білий, вишитий гаптуванням чепець. Дружки засвічують три свічки, одну віддають старості (маршалкові), а зі своїми свічками стають по обидва боки молоді, схрещуючи над її головою свої топірці. Свашки урочисто накладають на голову молоді чепець, пов'язують їй поверх нього квітчасту хустку, подаровану молодим»²⁴. Дівчина, однак, не дозволяє себе «очепити» одразу: «Молода не хце, мече го [чепець – Л. В.] пару раз, дружки кладут и капелюх або шапку, тіж мече на землю, але свашкы с й примушають»²⁵. Звісно ця подія не обходилася без пісень. О. Торонський зазначає: «Коли молоду пов'язують хусткою, то співають:

Шовковы ниченички,
А яворове бердо.
Дай же нам, Боженіжу,
Пов'язати Марисю твердо²⁶

Поки молодій пов'язують хустку, «молодий скривається десь у кутику, знімає із себе шлюбну сорочку, а вдіає сорочку від молоді. Цю сорочку, що її здіме, сейчас ховає, бо свашки, коли її схоплять, то сейчас в'яжуть рукави. Кажуть, що коли пов'яжуть молодому в

¹⁸ Там само.

¹⁹ Бугера І. Назв. праця. С. 47–48.

²⁰ Антонів П. Назв. праця. С. 102.

²¹ Бугера І. Назв. праця. С. 47.

²² Бодак Я. Назв. праця. 113.

²³ Лемківщина. С. 153.

²⁴ Бодак Я. Назв. праця. С. 113.

²⁵ Максимович В., Мадзік І. Назв. праця. С. 94.

²⁶ Торонський О. Русини-лемки // Зоря Галицька яко альбом. Львів, 1860. С. 26.

сорочці рукави, то молодий не буде бити своєї жінки» – описує Іван Бугера²⁷. Він додає: «Нераз буває так, що молодий сильний, то сорочку пірвуть цілком, бо свашки тягають сорочку до себе, а молодий до себе. Одного разу трапився такий випадок, що свашки були сильніші, відібрали молодому сорочку, пов'язали рукави, а молодий так сильно тим розгнівався та її таки на місці набив. А треба знати, що на Лемківщині взагалі є дуже рідкі випадки, щоб муж бив свою жінку»²⁸. Схожий обряд «втихомирення» запалу молодого був у с. Зарічевому Перечинського району, де наречена, сідаючи при почепинах на коліна молодого, намагалася «присісти» йому руки²⁹. Також «молода знімає свій весільний одяг і перевдягається у святкове вбрання заміжньої жінки. Молодий знімає з голови капелюха, в якому був до цього часу, і білий пояс, яким опоясала його мати молодой. З капелюха молодий знімає віночок з білою стрічкою»³⁰.

Після почепин молодой передня свашка частує всіх горівкою, перекушують і йдуть співаючи з молодой до хати:

Ідеме ми з коморечки,
дайте же нам палюнечкі,
веземесїзачепену
зробили ме з дівки жену³¹.

Так свашки повідомляють усіх гостей, що обряд відбувся. У селах північної Лемківщини після почепин молодой дружки розпочинали танець у її шлюбному вінку. У цей час свашки від імені нареченої ладкали:

Юж наділа на голівку
Я білу хусточку,
Таньцуйтесой тепер, дівки
У моїм віночку.
Таньцуйтесой, таньцуйтесой,
Ви, гудаци, грайте,
А ви ся мі, товаришки,
Скоро оддавайте³².

Музиканти грали, а всі весільні гості, починаючи від дружби, були зобов'язані перетанцювати з молодой та заплатити їй за танець³³. За словами Ю. Скобеля: «Найгрунтовніший його опис знаходимо у І. Бугери. За його свідченнями: “Староста бере молоду, кілька разів, обертається, дає до руки 1–2 зл. (злотих – авт.), 50 гр. (грони – авт.) і віддає молодому дружкові” [...] Слід вказати, що в цьому танці брали участь всі весільні гості, які в процесі перетанцювання здійснювали своєрідний обряд обдарування молодой, цим самим дякуючи молодим за гостину та бажаючи їм щасливого подружнього життя»³⁴.

²⁷ Бугера І. Назв. праця. С. 48.

²⁸ Там само. С. 48.

²⁹ Гузій Р., Вархол Н., Вархол Й., Остапик О. Лемківське весілля. [Електронний ресурс] URL : <http://carpathians.eu/karpatskii-narod/lemkiyshchina/lemkivske-vesillja.html>

³⁰ Бодак Я. Назв. праця. С. 113.

³¹ Бугера І. Назв. праця. С. 48.

³² Гузій Р., Вархол Н., Вархол Й., Остапик О. Лемківське весілля. [Електронний ресурс] URL : <http://carpathians.eu/karpatskii-narod/lemkiyshchina/lemkivske-vesillja.html>

³³ Саварин Т. Назв. праця. С. 224.

³⁴ Скобель Ю. М. Автентичний танець у весільній обрядовості лемків. [Електронний ресурс] URL : <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/2135/1/%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D1%83%20%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D0%B9%20%D0%BE%D0%B1%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%BA%D1%96%D0%B2%20-%20%D0%9A%D0%BE%D0%BF%D1%96%D1%8F.pdf>

Петро Шевчик у своїх спогадах подає такий опис цієї обрядодії: «[...] особливо, когда староста (тамада) объявлял “Обтанцованя!”», и каждому мужчине предоставлялось почётное право потанцевать с невестой. За это следовало заплатить, ибо “кто з молодомхце (хочет) танцювати, мусит (должен) златый таляр дати”. Вот и танцевала “молода” до изнеможения, зато и «златых таляров» набиралось»³⁵.

На південних теренах Лемківщини ще до Першої світової війни участь у «шоровому танці» (аналогічний танцю в шлюбному вінку), який символізував прийняття нареченої до нового родового колективу, брали лише чоловіки – родичі молодого. При цьому в деяких селах право стати першим у парі з нареченою належало тому, хто заплатив за це більший викуп³⁶. Плата вважалася подарунком на загосподарювання – таким самим, як деінде перепій. У Команчі обдаровували не після танцю, а зразу по виході новоочіпленої з комори³⁷. Після танців традиційно обмінювались подарунками: «Молодий дарує молодій квітчасту хустку, а молода молодому – сорочку», – описує Я. Бодак³⁸. Після цього молода дає родині молодого дари – вітцові (няньові) сорочку, матері – плічя (сорочку), 2 метри полотна, хустя, а кіть має брата – сорочку, сестрі – блузку, полотно, хустя чи кітьшо». У цей час їй ладкають:

Мамко наша молоденька.
Бери дари, солоденька.
Хоть а перцем, не перцем.
Бери дари з щирим серцем³⁹

Подана нами послідовність обрядодій стосується часів, коли лемки ще не зазнали значного впливу сторонніх факторів на свою культурну самобутність. З часом, звісно, тривалість проведення обряду очепин скорочувалася, все частіше його проводили в домі молодого в той самий день, коли починали справляти весілля. Почепини проводили близько опівночі, цим підкреслюючи значущість даної церемонії. Вже за роки Другої світової війни щораз більше закріплюється скорочення обрядів весілля. Але найбільшої руйнації лемківський музичний фольклор, зокрема обряд весілля, зазнав після вигнання лемків з їхніх прадавніх земель та розпорошення їх маленькими групами в Україні й Польщі⁴⁰. А вплив радянської ідеології хоча і не знищив докорінно, однак пригальмував реалізацію весільних традицій лемків. Утім, збереження обряду очепин, як складової частини весілля було можливе завдяки надзвичайно великому пісенному надбанню лемків. Давні співанки передавалися з уст в уста, записувалися та завдяки цьому стали основним джерелом відтворення лемківського весілля в сучасних умовах. Однак із плином часу на передній план виходять, як підкреслює Р. Кирчів «пісні веселого жартівливо-гумористичного характеру. В міру наближення до новішого часу ця необрядова частина весільного пісенного репертуару постійно зростає, витісняючи давні ладканки. Тепер останні вже звучать рідко навіть у тих лемківських весіллях, у проведенні яких є намагання зберегти традиційну основу»⁴¹.

Сучасне весілля в ході часу зазнало багатьох змін та спрощень, послабилася його магічна функція, весільні ритуали тепер виконуються швидше з розважальною, аніж сакральною метою. Обряд очепин молоді не є винятком. У праці В. Борисенко вказано, що чимало елементів давнього обряду збереглося «але з новими нюансами – покривання молоді хустиною (раніше одягали кібалку і чеpecь). Обидві матері або одружені родички знімають з молоді фату і зав'язують їй хустину. Потім молода одягає фату на подружок і з кожною

³⁵ Шевчик П., Пелярчик П. Воспоминания. Лемки, кто же они? Георгиевск, 2009. С. 18.

³⁶ Гузій Р., Вархол Н., Вархол Й., Остапик О. Лемківське весілля. [Електронний ресурс] URL : <http://carpathians.eu/karpatskii-narod/lemkivshchina/lemkivske-vesillja.html>

³⁷ Лемківщина. С. 154.

³⁸ Бодак Я. Назв. праця. С. 113.

³⁹ Гайова Є. Назв. праця. С. 87–88.

⁴⁰ Бодак Я. Назв. праця. С. 17.

⁴¹ Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2002. С. 183.

перетанцює, що було і в традиційному весіллі»⁴². Відтак, звичай перетанцювання, як це робилось раніше з віночком, зберігся, він і зараз: «страшенно втомлює молоду, бо багато набирається людей, з якими вона мусить протанцювати, а ще й до того де-які хлопці повторюють, так що здебільшого молода не витанцює до кінця і її зминяє старша дружка»⁴³.

Отже, обряд очепин молодої можна вважати одним із основних елементів лемківського весілля, адже його проведення означало прощання молодої з юністю і громадою дівчат та набуття статусу одруженої жінки. У даній статті ми продемонстрували, що почепини були сукупністю ритуалізованих дій, кожна з яких, як вважали лемки, сприяла щасливому подружньому життю молодих. Відповідно, за дотримання усіх рекомендацій та сумлінного виконання обряду молода очікувала хорошого ставлення до неї чоловіка та його родини. Низка випробувань, що випала на долю лемків у вигляді світових воєн та примусового виселення їх із рідних земель, залишила відбиток на проведенні весільного обряду, втім не зруйнувала його самобутність. Завдяки згуртованості лемківських громад, багато обрядів, а серед них і очепини, збереглися до наших днів. Утім, втратився первинний магічний зміст проведення ритуалів. Це було наслідком перебування після депортацій лемківської культури під впливом загальноукраїнського весілля, у якому існують схожі обрядодії. Тож сучасні почепини збереглися як явище, однак початкова суть проведення тієї чи іншої дії ігнорується. Специфіка проведення ритуалів у ході очепин молодої набула розважального характеру.

The article describes one of the traditional Lemko wedding ceremonies – «очепину», which is a symbol of the bride's transition to the status of a married woman. This action is a series of authentic rituals accompanied by original Lemko songs. It was and remains the culmination of the wedding, despite the loss of content of some elements of the event.

Key words: Lemkos, wedding, Lemko wedding, rite, traditions.

⁴² Борисенко В. К. Сімейна обрядовість українців XX – початку XXI століття. Київ : НАН України, ІМФЕ, 2016. С. 214.

⁴³ Там само. С. 182.

ОСОБЛИВОСТІ ПОХОРОННИХ ІГОР І ГОЛОСІНЬ НА ГУЦУЛЬЩИНІ

У статті описано традиційні обряди гуцулів – похоронні ігри й голосіння, які є невід’ємною частиною поховальної обрядовості на Гуцульщині. Дані дійства є доволі поширеним явищем в Україні, але на Гуцульщині їх цілком розрадити сім’ю померлого за допомогою гумору. І сьогодні вони залишаються складовою обрядовості, хоча й не є вже широко використовуваними серед людей.

Ключові слова: похорон, сороміцьке голосіння, похоронні забави, обряд, гуцули.

Поховальна обрядовість є однією з найбільш консервативних і суворо регламентованих сторін людського життя. Що ж до похоронних ігор та голосінь, то вони було способом висловлення свого смутку, горя і чудовим засобом для відведення туги. Дані дійства поширені в багатьох українських етнографічних групах. Однак саме на Гуцульщині вони відрізняються своєю унікальністю та смисловим значенням. Ці обряди вивчалися такими людьми, як Ф. Колесса¹, П. Шекерик-Доників², С. Пахолок³, І. Волицька⁴ та ін.

На Гуцульщині до хати, де лежить небіжчик, сходяться рідні й знайомі, як кажуть – «сокотити» душу, що вважається, так сказати б, громадським обов’язком; навіть з других сіл збираються люди на «посижене». На дворі біля хати горить ватра, навкруги котрої зібралися молоді й старі – погріти руки, хочби і в літі (первісне значення призначення ватри – ogrівати, а може й очищувати душу та відганяти нечисту силу). Зібрані розказують усячину: про комашні, «посиження», які забави водилися давніше на посиженнях, розповідають про опришків і «хто лиш що знає»; подібні звичаї водяться і на Бойківщині, де стороження й забави при мерці називаються «свічіне» – мабуть від світла, що має цілий час горіти при небіжчику. На Гуцульщині сходини в хаті небіжчика першої ночі після похорону називають «посвітини». З. Кузеля описував, що «ще з початком ХХ ст. водилися головню в прикарпатській полосі, виявляючи багато спільного із аналогічними обрядами хорватів та румунів. Українське «посиження» зберігає веселий розгульний характер, має вигляд поховального прощального пиру, у якому сам мерлець грає роль господаря, головної особи: до нього приходять у гостину, до нього промовляють, його вихваляють у голосіннях, для нього веселяться, його зачіпають і стараються розсмішити»⁵.

У південно-західних областях такі нічні зібрання мали специфічний характер. Зокрема, в Подністров’ї молодь після вечері отримувала дозвіл на забави та ігри, особливо по смерті старих людей. Назвами найбільш популярних ігор – «Лубок», «Грушка», «Лопатки» – позначалися й тутешні «посиження». У найбільш розвинених формах ця традиція побутувала в Карпатах, де «ігри при мерці» супроводжувалися галасливою поведінкою з елементами веселої жартівливої бійки тощо. За деякими народними поясненнями, на «Лубок» сходилися, «щоб домашнім журу уменшити». Попри це, витоку похоронних забав, що у трансформованому вигляді зберігалися в гірських районах до середини ХХ ст., дуже давні й сягають язичницьких поховальних тризн, складовою яких були ритуальні військові ігри-поєдинки на честь померлих⁶.

¹ Колесса Ф. Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядовості. Львів : Записки НТШ, 2001. Т. ССХІІ. С. 7–87.

² Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів. Верховина : Гуцульщина, 2009. 354 с.

³ Пахолок С. Прояви народного етикету у похоронній обрядовості українців // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. 2008. Вип. 6. С. 343–350.

⁴ Волицька І. В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця ХІХ — початку ХХ ст. Київ : Наук. думка, 1992. 139 с.

⁵ Колесса Ф. Назв. праця. С. 31.

⁶ Гузії Р. Похоронні звичаї та обряди. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4-х т. [Текст] : етнологія та мистецтвознавство. Львів : Інститут народознавства НАН України. 2006. Т. 2. С. 409.

Деякі зміни відбулися в номінації гуцульського похорону. Так, вечір, коли люди приходять до небіжчика, та відвідини померлого загалом нині називають поширеними колись назвами ігор при небіжчику: «В нас в Косові коли ідеш на перший день до померлого, то кажуть “лопатка”; на грушку приходе. Вони заходе, ставлять свічку, коли вже виговори “Отче наш”, тогди вже – “Слава Ісу!”». “Добрий вечір” не кажут. Або: “Дужі?”; ввечері приходять люди прощатися. Називаєся “грушка. У с. Лючки Косівського району Івано-Франківської області зафіксована назва “правилі”: “Я була у Яблунові в лікарні, то там кажут, шо на грушку ідут. А в нас – правилі”. Про ігри знають усі жителі Гуцульщини, проте описати їх можуть лише довгожителі: “[А колись ігри вночі?]. Та були колись, “лопатки”. “Грушки” – билися да сміялися”; це були ігри, бавилися в “лопатку”. А в Рожневі – там “грушка»»⁷.

Участь осіб різної статі й віку свідчить про обрядове значення поховальних ігор, проведення забав саме біля покійника, ігрові дії із самим покійником (у деяких селах його запрошували взяти участь у грі, лоскотали, тягнули за волосся тощо), заборони жартувати після завершення забав. На це ж указує порівняльно-типологічний аналіз семантики окремих ігор. Так, з ідеєю позитивного магічного впливу на життєздатність і репродуктивність людей і тварин, родючість рослин пов'язані еротичні й сороміцькі забави, ігри з рядженням, деякими зооморфними та антропоморфними персонажами («коза», «ведмідь», «дід і баба»). Магічно-охоронне значення могли мати в давнину ігри з використанням води й вогню, а інсценізація поєдинку міфологічних персонажів – космологічний підтекст⁸.

Разом з іграми дотеатральних форм у системі карпатських поховальних забав були поширені і такі, для яких драматичне дійство, маска, перетворювання становили головні, визначальні для їхньої жанрової природи, ознаки.

Цей складніший тип забав пов'язаний перш за все з елементами рядження, які широко використовувалися в поховальних іграх і зберігали спільні риси з рядженням, характерним для святкових обрядів. Улюблені персонажі святочного рядження – ведмідь, коза, чорт, смерть – зустрічаються і в системі карпатських похоронних забав. Можна виділити три групи образів похоронного рядження: зооморфну, міфологічну і соціально-побутову.

Серед зооморфних засобів рядження найбільш поширеними були ведмідь і коза, генетично пов'язані анімістичними уявленнями давніх слов'ян⁹.

Починалося все в хорах. «Біля світла, еке горит в хорах, зачінають зберати кілька охочих хлопців, або й жонатих, а до них си вже підсувають другі, тай дівки и челідь. Наперед зачынасити весела жертовлива бесіда, еку би то насамперед зачєти забаву. Оден каже “грушку”; другий каже: “Ий ні, витак грушка, ану “млина”, – и так дальше, аж котрий получит бирше голосів на своє внесєне, котра забава має бути наперед, то й ту зачєнають робити, а до неї приличюются и тоти, шо нан ю нигодилися зпершу»¹⁰. Ось приклад деяких іграшок при грушці: «Зайиц: Парубок накладе на голову шапку на виворіть, почім говорить іншому: “Купи зайиця”, – а той відповідає; “Не купю, бо він носутистый [має біле на носі. – О. П.]”; тамтой звертає ся до другого парубка, кажучи; “Ти носутистый, купи заяця!” – “Не купю, бо він переломаний!” – “Ти переломаний, – каже до третого, – купи заяця!” – “Не купю, бо він лунавий (не добачає), таркатий, куций” і т. д. вигадує кожний, що лиш може, на заяця, але нікотрий не сьміє повторити те, що вже один з попередних вигадав; на конєць, коли такий, якому не стає вигадки, скаже: “Не кугаю, бо він крутить ся”, починає той зшапкою крутитися на однім місци так довго, аж упаде на землю. Коли би хто запитаний, повторив таке, що вже другий сказав, заступає він зараз того з шапкою. З того, що хлопи вигадують та один другого називають, та і з тою, що один з них, крутячись, перевернєся та і другого повалить, богато сьміють ся»¹¹.

⁷ Коваль-Фучило І. Персональний код поховального обряду на Косівщині: трембітар // Народна творчість та етнографія. 2012. № 4. С. 68–69.

⁸ Гузій Р. Назв. праця. С. 575–576.

⁹ Волицька І. Назв. праця. С. 103–104.

¹⁰ Шекерик-Доників П. Назв. праця. С. 167.

¹¹ Шухевич В. Матеріяли до українсько-руської етнології. Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1902. С. 243–244.

Наприклад «Огарчіка си баве в хоромах, або в хаті; всі постають разом, а оден з гурту (все зачинає мушини) бире невеличкий кавалчик скіпки и єї запали; екси в гори, тогди задує ватерку и тот «огарчік» зачінають передавати скоро з рук в руки, цимушінинови, жинці, дівці, кому будь. Єк заченає гаснути граньця, тогди си стикають и нихоте брати з рук оден в одного «огарчік», бо кому в руках загасне, то том має витак усіх у гал цулувати, хто лиш є в хоромах, або в хаті. Єк загасне, то то бцулує, в кого загасло в руках; єк загасне в дівки, то и дівка муси цулувати усіх в гал. Витак зажегають знов и так се баве довго»¹².

Гра в полювання на ведмедя пов'язана драматичною ситуацією між «ведмедем» і «оточуючими». «Ведмідь» ходив «полониною», намагаючись схопити якусь із «корів» (дівчат). На тривожні звуки трембіти сходилися «пастухи» з рушницями і вилами. Вони переслідували і вбивали «ведмедя». Сцена імітації вдачі «ведмедя» і полювання на нього, крім розважального характеру, мала ще й певне практичне значення, на що вказував, зокрема, В. Козаришук: «Ця гра, здається, не мала глибоко змісту, але тут старші мають можливість навчити молодців, як легше обійтися з медведем і перехитрити його на облавах, тобто на медвежому полюванні»¹³.

На початку ХХ ст. дані дії вже сприймали як украй непобожний звичай, тому зрідка влаштовували в бідних родинах або коли залишилися малі сироти. Сьогодні, на початку ХХІ ст., ці забави інформанти різко засуджують, адже вони лякають учасників, нешанобливі до покійного та образливі для родини покійного. Однак навіть те, як відбувається це засудження, є свідчення, що забави особам 1920–1940-х рр. народження відомі не лише як описаний їм старшими факт, а і як випадки з власного життя. І не лише, як опис чи спостереження, а й як те, у чому колись безпосередньо брали участь¹⁴.

Отже, ігри та веселощі в похоронно-поминальних обрядах є характерним явищем язичницької традиції, а їхні залишки збереглися у багатьох народів до новітніх часів. З огляду на прадавнє сприйняття сміху та інших елементів оргійних обрядів як засобів охоронно-продукуючої магії, первісне значення похоронних веселощів, очевидно, полягало у захисті живих та самого покійника від злих сил, протистояння смерті та магичному утвердженні (відродженні, продукуванні) життя в його найрізноманітніших проявах. З іншого боку, ігрові дії, які насамперед влаштовували задля покійника та на його честь, можна сприймати і як акти, спрямовані на його уласкавлення, «розважання», що також могло сприйматися як засіб охорони від смерті та забезпеченні позитивного впливу небіжчика на побут живих. Зважаючи на відому психофізіологічну особливість сміху як засобу зняття нервової напруги, подолання негативних емоцій, відзначимо й позитивний психотерапевтичний ефект таких дійств для самих учасників ритуалу¹⁵.

У системі похоронно-поминальної обрядовості варто розглянути ще один важливий її елемент – голосіння. «По небіжчику, звичайно, плакала тільки рідня, але самі жінки, – чоловіки ніколи не плакали. Голосили зазвичай у хаті, але часом і над могилою; у деяких місцях голосіння повторювалося при поминаннях померлих»¹⁶.

Обрядове оплакування покійника номінують дієсловами, інколи – іменниками: «оплакування», «голосіння», «приговорювання», «примовляла», «приказувати», «примов'єют», «голосе», «кричит», «приказують», «ляментують», «гвавтують»; «Плачут, но не приповідает. Голосити – це просто плакати, а приповідати – це вже інакше: «А на кого ти нас лишеєш»; «А то ше треба вміти голосити, би якось файно»¹⁷.

Похоронні голосіння – це частина поховального обряду та їх структура є визначена ним. Час, коли можна починати голосити, завжди чітко означений, так само, як і час, коли вже

¹² Етнографічні матеріали з Угорської Русі / зібрав В. Гнатюк. Т. 5 : Казки з Бачки. Етнографічний збірник. Львів : Наукове Товариство імені Шевченка, 1910. Т. 29. С. 274.

¹³ Волицька І. Назв. праця. С. 104.

¹⁴ Сушко І. Уявлення про смерть і поховальні звичаї гуцулів // Народна творчість та етнологія. 2014. № 1. С. 95.

¹⁵ Гузій Р. Назв. праця. С. 575.

¹⁶ Пахолок С. Назв. праця. С. 346.

¹⁷ Коваль-Фучило І. Похоронний обряд на Косівщині: семантика і номінація // Народна творчість та етнографія. 2013. № 6. С. 77.

не можна голосити. З голосіннями – вербальним кодом ритуалу – тісно пов'язаний персональний код ритуалу (розподіл функцій, обрядових дій між учасниками обряду), тобто в обряді завжди означене коло людей, яким можна і треба голосити, і яким голосити не можна. «Голосить найближча родина, голосить жінка за чоловіком, донька за матір'ю, за батьком. За малим гріх плакати, бо то ангел, то сі утопит у слезах». «За маленьков дитинов ни вільно плакати, бо она щіслива у Бога, то ангелик»¹⁸.

Головні мотиви голосіння в нинішнім його вигляді можна намітити такі: заклич до небіжчика (небіжчиці), у формах ласкавих, ніжних, zarazом можливо енергійна і усильна, щоб заставити себе почути; висловлення жалю і болю через смерть – «лемент». Поклик «не вмирати», вернутись, устати, подивитись, промовити; докори за те, що небіжчик сиротить рідних, кидає господарство; докори попереднім одшешим, що вони покликали, перевабили до себе покійного; образ сумного стану небіжчика в його новій домовині й контраст покиненого життя; образ сумного стану покинутих без нього і контраст страченого життя; побоювання, що без небіжчика його рідні не тільки не даватимуть собі ради з домом і господарством, але будуть безборонні супроти кривд чужих; вислови відчаю: краще було не родити дітей, ніж стратити: краще не жити без помершого (-ої); прошення прибути хоч на коротко, на побачення, на розмову, і запити, коли чекати, звідки виглядати?; вирази резігнації: неможливість побачитись, прибути, промовити, неможливість що-небудь передати, як-небудь зв'язатись живим з небіжчиками; запити до природи, до садів, до птахів, чи вони не бачили небіжчика і не можуть щось від нього передати?; образи-контрасти подружжя і смерті; образи-порівняння: зламане дерево, відірване від гілки яблуко і т. д.; прошення до старших одшеших: прийняти і упокоїти новоодшешого (одшешої); надії побачення¹⁹.

Ось наведено приклад голосіння: «Васильку мій, Васильку! На що ти мене покинув, Васильку, з такими діточками, що я з ними буду робити? Встань та розкажи мені, що я маю з ними робити. Єк мині гірко, єк мині банно, я би си вже хати не удержала. Хатки мої смутні, хатки! Не знаєте люди добрі, єк мині тяжело, єк мині серце пукає. Єк мині банно»²⁰.

Чоловіки зазвичай не голосять. Не можна голосити нареченим: «Наречені не голосять, хоч би як жаль було». З числа голосильниць виключаються вагітні, яким також заборонено йти на цвинтар. Такі заборони пояснюються особливим статусом наречених і вагітних у суспільстві, – це лімінальні (перехідні) особи, тобто такі, що мають певну причетність до «того» світу. Голосіння – це контакт з потойбіччям, а тому воно для них може бути згубним²¹. Серед заборон, які характерні для поховального обряду на Косівщині, відзначимо стійку рекомендацію не плакати довго, спричинену загальноукраїнськими віруваннями про те, що тривалий плач шкодить і живим, і померлому: «Не дуже побиватися, бо можна викликати душу назад, що вона буде переживати: “Не побивайтеся, бо душа буде жаліти, що покинула цей світ”». Водночас традиція рекомендує виплакати, викричати свій біль, оскільки так легше витримати втрату: «Дехто годен виплакати, вікрити. А хто не годен, то навіть тиждень по тому, то тисне так»²².

Люди, яких інформували автори статті, натякають на зв'язок, певну кореляцію між мелодією трембіти і голосіннями, а також на особливому впливі мелодії трембіти: «Увечері зийдуться люди тай як трембіта заграє – всі гавтуют: Нашо мені цього було. Нашотії музики такої сумної. Плачут цілі ночі, а найгірше на грушці плачут, бо як трембітов прийдут зграють, тай таке сумне, тай всі плачут! Як трембіта мамі заграла, та як мені посунулося серце, то ше сьогодні воно болит. Жель великий, ше гірше плачеш!»²³.

Гуцульсько-подільська голосильна традиція поширена в Івано-Франківській, Чернівецькій, Вінницькій областях, на півдні Тернопільської, Хмельницької, на півночі

¹⁸ Його ж. Голосіння у контексті похоронного ритуалу // Народна творчість та етнографія. 2000. № 1. С. 37.

¹⁹ Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т. 9 кн. / упоряд. В. В. Яременко; авт. передм. П. П. Кононенко; приміт. Л. Ф. Дунаєвської. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. С. 150–151.

²⁰ Етнографічні матеріали з Угорської Русі. С. 65.

²¹ Коваль-Фучило І. Похоронний обряд... С. 37.

²² Там само. С. 70.

²³ Там само. С. 91.

Одеської областей. Тут є головною рисою увага до трагізму ситуації втрати близької людини, особливо поширені мотиви зображення нещасливого майбутнього сиріт²⁴.

Гнучкість, лабільність голосінь, спричинена можливістю пояснення деяких традиційних, майже шаблонних фраз тексту, надає цьому жанру здатності набувати нових позаобрядових форм, а тому принципово іншого функціонального навантаження. Так, в українській традиції добре відомі пародійні та сороміцькі голосіння, які існують як анекдоти і які виконують поза ритуальним контекстом. Між цими названими жанровими різновидами, функціонально досить близькими, існує принципова відмінність: перші висміюють нещирий жаль, а другі – невмілий плач голосильниці, який дає підстави для різночитань. Найпопулярніші пародійні голосіння за чоловіком і за тещою, відоме також «Пародійне голосіння за кумою». Пародійні голосіння зафіксовані в різних регіонах України, найбільше їх варіантів зафіксовано на Наддніпрянщині. Сороміцькі голосіння найбільше поширені на Гуцульщині та Поділлі, вони виникли внаслідок обігрування певних фраз голосіння, надання їм нового значення.

Сороміцькі голосіння – це вторинні, метафоричні форми голосінь із еротичним підтекстом, які, як і пародійні голосіння, побутують із розважальною метою в контексті сміхових наративів²⁵.

Крім специфічних мотивів, існує ще одна важлива особливість, за якою виділено голосильні традиції, – це поширеність у регіоні певних типажів жанрової системи голосінь. І тут найпоказовішою є гуцульсько-подільська традиція, оскільки саме на Гуцульщині й Поділлі дуже популярні (збережені до нашого часу) сороміцькі голосіння, які майже не збереглися в інших традиціях і трапляються лише в прикордонних зонах. Важливо, що тут маємо різні варіанти й варіації цього жанрового різновиду:

Хадзяїну мій, голубе мій!
Яєчка лежат, табачка стоїт,
Кінчик в вікно заглядає.
Ой хадзяїну мій
Хто ж тим кінчиком буде робити,
А хто ж ти яєчка буде їсти
А хто ж ту табачку буде нюхати?»²⁶

Варто зазначити, що за критерієм об'єкт оплакування, або адресат оплакування сороміцькими є завжди голосіння за чоловіком, оскільки потенційний текстовий простір саме такого жанрового різновиду дає змогу розвинути сексуальну тематику.

Як поетичні і музичні твори вони ціняться і поза своїм принагідним ужитком, рецитуються жінками й дівчатами при роботі, на сходинах, і таким чином найбільш поетичні і мелодійні варіанти мають тенденцію закріплюватись. Найбільш влучні і уподобані форми зараз переймаються та поширюються, і так, мабуть, треба розуміти замітку деяких записувачів, що «тексти голосінь з кожним роком змінюються». Голосіння цінується як музикально-поетичний твір. Та й справді цілі категорії ліричних пісень (особливо весільні) стоять у тісному спорідненні з ним²⁷.

Отже, обрядова система голосінь і похоронних ігор є найбільш унікальною серед інших регіонів. Головна унікальність полягає не в самій наявності ігор та голосінь при покійникові, а в смисловому значенні цих дійств. Тут вони виступають засобом розвіяння смутку, підняття настрою і несуть у собі комічний характер, що не є характерною рисою для поховальної обрядовості українців загалом.

²⁴ Його ж. До сторіччя виходу фольклорного збірника Іларіона Свенціцького та Володимира Гнатюка // Народна творчість та етнографія. 2012. № 6. С. 55.

²⁵ Його ж. Сороміцькі голосіння як жанровий різновид української голосильної традиції // Міфологія і фольклор. 2013. № 2–3. С. 71.

²⁶ Його ж. До сторіччя виходу фольклорного збірника Іларіона Свенціцького. С. 55–56.

²⁷ Грушевський М. Назв. праця. С. 156

The article describes the traditional rites of hutsuls – funeral games and wailings, which are an integral part of funeral rites in the Hutsul region. These actions are quite common in Ukraine, but in the Hutsul region their purpose is to comfort the family of the deceased with humor. And today they remain part of the ritual, although they are no longer widely used among the people.

Key words: *funeral, shameful wailing, funeral games, funeral amusements, ritual, hutsuls.*

НАУКОВА ХРОНІКА

Остан Кардаш (Івано-Франківськ)

X МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ СЕРІЇ *COLLOQUIA RUSSICA* «ДИПЛОМАТІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ (X–XVI ст.)» (Краків, 9–11 жовтня 2019 року)

Упродовж 9–11 жовтня 2019 року на базі Ягеллонського університету у Кракові відбулася ювілейна X Міжнародна наукова конференція серії *Colloquia Russica*, присвячена дипломатії середньовічної Русі X–XVI ст. Тематика, обрана цього разу вважається у середовищі вчених доволі делікатною, адже хронологічно обіймає добу становлення дипломатичних місій, формування протоколу, взорування на дипломатію Східної Римської та Священної імперій тощо. Організаторами наукового форуму виступив Інститут історії Ягеллонського університету та Наукове товариство студентів-істориків цього ж навчального закладу. В найактивніший спосіб до організації даного заходу традиційно долучилися також фахівці Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університету імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна).

Місцем проведення засідань стало найстаріше за віком приміщення Ягеллонського університету – *Collegium Maius* (зала імені Міхала Бобжинського), який об'єднав у своїх стінах 37 учасників – спеціалістів у галузях історії та археології з 26-ти інституцій 11-ти країн: Білорусі, Болгарії, Литви, Польщі, Росії, Словаччини, Словенії, Сербії, Туреччини, Чехії, України.

Із привітального слова конференцію розпочали заступник декана Історичного факультету Ягеллонського університету, доктор габілітований *Юдита Роджінська-Новак*, директор Інституту історії цього ж університету, доктор габілітований професор *Славомир Справський*, директор Музею Ягеллонського університету (*Collegium Maius*), професор *Кишиштоф Стопка* та голова Наукового товариства студентів-істориків Ягеллонського університету *Патрик Палка*. Урочисте відкриття форуму завершилося фотопрезентацією «*Colloquia Russica – 10 років (2009–2019)*», яку провів головний організатор зібрання, доктор *Віталій Нагірний*. Коротка екскурсія в минуле проєкту дозволила учасникам ознайомитися із тематикою та відчутти пульс наукового дискурсу.

Програма цьогорічної конференції традиційно складалася з виступів і дискусій на секційних засіданнях, окремих відкритих лекцій і наукових дебатов. Зокрема інавгураційною лекцією «*Книги та інші дипломатичні дари в іконографічному висвітленні*» конференцію продовжила доктор габілітований, професор *Малгожата Сморгонь-Ружицька* (Ягеллонський університет, Краків, Польща). Ідентифікувати учасників дипломатичних місій з Угорського королівства на Русь під час своєї лекції під назвою «*Кого відправляли угорські королі XI–XIII ст. in variis legacionibus nostris in Rutheniam: родинна належність і соціальне становище*» намагався доктор історичних наук, професор *Мирослав Волощук* (Центр медієвістичних студій, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ, Україна).

Центральною подією другого дня наукового форуму (10 жовтня) стали відкриті наукові дебати на тему «*Австрійський міст у контактах Русі із Західною Європою*» за участі доктора історичних наук *Олексія Мартинюка* (Республіканський інститут Вищої школи, Мінськ, Білорусь), доктора історичних наук, професора *Костянтина Єрусалимського* (Російський державний гуманітарний університет, Москва, Росія) та доктора історичних наук, професора *Мирослава Волощука*. Наступним важливим елементом засідань цього дня стала відкрита лекція на тему «*Від Литви до Речі Посполитої: московська дипломатія перед лицем нової держави (1533–1584 pp.)*» виголошена *Костянтином Єрусалимським*, котрий у

такий спосіб підсумував цикл відкритих лекцій і дебатів, передбачених програмою конференції.

Жвавими дискусіями супроводжувалися виступи учасників усіх шести секційних засідань, зокрема *Евеліна Іванова* з Великого Тирново («*Між війною і дипломатією: Русь і Болгарія у другій половині X ст.*»), *Симона Малменвалла* з Любляни («*Пілігримство як фактор (релігійних) міжнародних відносин: образ “своїх” і “чужих” у “Житті і ходінні руського ігумена Даниїла”*»), *Іллі Паришина* зі Львова («*Зброя як дарунок у руській середньовічній дипломатичній практиці*»), *Дюри Гарді* з Нового Саду («*Рюрикович в ролі дипломата: Ростислав Михайлович в болгарсько-нікейських переговорах 1257р.*»), *Андрія Стасюка* з Галича/Івано-Франківська («*Духовні особи на дипломатичній службі галицьких князів у середині XII – першій половині XIII ст.*»), *Тимура Горбача* з Києва («*Володимирське посольство до Пруссії восени 1325 р.*»), *Вітаса Янкаускаса* з Вільнюса («*Дипломатія Великого Князівства Литовського в 40-х рр. XIV ст.*»), *Андрія Федорука* з Чернівців («*Руське королівство та Подільське князівство: проблема дипломатичних контактів у 1374 р.*»), *Яніни Рієр* з Могилева («*Відображення системи влади у Полоцьку у міжнародних договорах XIV ст.*»), *Олексія Мартинюка* з Мінська («*“Наліво підеш – життя втрапиш”*: дипломатичне забезпечення поїздок іноземців по землях Русі у першій половині XV ст. і казус 1438 р.»), *Філіпа Подберьозкіна* з Мінська («*“Почесть” чи “помилка”? “Юр”івська данина” очима лівонських дипломатів (1474–1554)*»), *Лукаша Рибара* з Братислави («*Дипломатичні місії Миколая з Варкача і Азі Хосрова до московського царя в 1593 р.*») та інших.

Культурну програму форуму збагатили пізнавальні екскурсії до Археологічного музею Кракова, Музею Ягеллонського університету (*Collegium Maius*), Музею «Підземний Ринок», а також реконструкція повсякденного життя, побуту, ремесел й елементів військової культури середньовічної Русі у виконанні учасників реконструкторського клубу «*Вотчина Рарог*» (Краків). У завершальній частині наукового заходу традиційно відбулася презентація найновіших наукових видань, присвячених історії середньовічної Русі, зокрема, анонсовано проведення упродовж 27 квітня – 1 травня 2020 р. на базі Центру медієвістичних студій ДВНЗ «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» Школи латинської палеографії і епіграфіки, котра, на жаль, у зв'язку з епідеміологічною ситуацією в Україні і світі наразі переноситься на невизначений термін.

У рамках проєкту «*Colloquia Russica*» у найближчому майбутньому очікується видання збірника матеріалів конференції «*Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)*».

АВТОРИ

Бойда Андрій – студент IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Цікавиться історичною персоналістикою, вивченням освітніх процесів в Україні у XIX–XX ст.

Гончар Оксана – магістрантка II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – історія релігії давніх слов'ян.

Дичкевич Оксана – магістрантка I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує історію рідного краю, займається вивченням складових туристсько-краєзнавчої роботи з учнями на перетині з компетентностями Нової української школи

Кардаш Остап – аспірант III курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Фахівець Центру медієвістичних студій. Вивчає фронтір міжконфесійних контактів латинської та кирило-мефодіївської форм християнських впливів у так званих «Молодшій Європі» IX–XI ст.

Лесюк Вікторія – магістрантка I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). До сфери наукових інтересів сходять вивчення обрядодій на Лемківщині.

Клапощук Марія – магістрантка II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – індіанські цивілізації Нового світу, епоха колоніалізму.

Николин Лілія – магістрантка II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає наукову спадщину археолога Юрія Лукомського, пам'ятки сакральної архітектури Галицької землі та Прикарпаття в цілому.

Пітчук Остап – магістрант I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). До сфери наукових інтересів входить вивчення обрядодій на Гуцульщині.

Сенів Руслан – магістрант I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Наукові інтереси: історія України XIX–XX ст., наукова, педагогічна, літературна і громадська діяльність Омеляна Огоновського (1833–1894 pp.)

Синяк Юрій – магістрант II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). До наукових інтересів належать українсько-російські політичні відносини з другої половини XVII ст. (від подій у Переяславі 1654 р.) до сьогодення.

Федюк Владислав – студент II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає релігійні громади Прикарпаття, зокрема баптистів.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
STUDIA MEDIAEVALIA ET MODERNA	
<i>Гончар Оксана (Івано-Франківськ, Україна). Збруцький ідол: основні підходи до його інтерпретації</i>	4
<i>Клапоушук Марія (Івано-Франківськ, Україна). Взаємовплив європейської та індіанської культур у період колонізації Північноамериканського континенту</i>	10
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
<i>Синяк Юрій (Івано-Франківськ, Україна). Переяслав (1654 р.) як прототип політичної доктрини «русского мира»</i>	15
<i>Федюк Владислав (Івано-Франківськ, Україна). Передумови та зародження перших українських баптистських церков на Прикарпатті</i>	21
<i>Дичкевич Оксана (Івано-Франківськ, Україна). Освітньо-виховний потенціал туристично-красназавчої роботи в закладах загальної середньої освіти та в закладах позашкільної освіти (на прикладі села Спас Спаської ОТГ Івано-Франківської області)</i>	28
ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА	
<i>Сенів Руслан (Івано-Франківськ, Україна). Громадська діяльність Омеляна Огоновського (1833–1894 рр.)</i>	35
<i>Бойда Андрій (Івано-Франківськ, Україна). Від рядового до генпрокурора: життя та діяльність Василя Порайка (1888–1937)</i>	39
<i>Николин Лілія (Івано-Франківськ, Україна). Юрій Лукомський – дослідник сакральних пам'яток давнього Галича</i>	47
СТОРІНКА МОЛОДОГО ЕТНОЛОГА	
<i>Лесюк Вікторія (Івано-Франківськ, Україна). Лемківський обряд очепин: його суть та збереженість в умовах сучасності</i>	55
<i>Пітчук Остап (Івано-Франківськ, Україна). Особливості похоронних ігор і голосінь на Гуцульщині</i>	61
НАУКОВА ХРОНІКА	
<i>Кардаш Остап (Івано-Франківськ, Україна). X Міжнародна наукова конференція серії <i>Colloquia Russica</i> «Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)» (Краків, 9–11 жовтня 2019 року)</i>	67
АВТОРИ	69

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Факультет історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (місто Івано-Франківськ) приймає статті до 13-го випуску наукового журналу «*Студентські історичні зошити*», проблематика якого охоплюватиме актуальні питання історії та етнології.

Наукові статті повинні мати такі необхідні елементи:

1. загальна постановка проблеми, її зв'язок з важливими науковими й практичними завданнями;
2. аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які опирається автор;
3. формулювання мети статті (постановка завдань);
4. виокремлення найважливіших не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
5. виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Матеріали потрібно надіслати до **31 травня 2021 р.** за адресами: myrkomyrko79@gmail.com (головний редактор – **Мирослав Волощук**) та ostar.kardash@gmail.com (аспірант Факультету історії, політології і міжнародних відносин, відповідальний секретар – **Остап Кардаш**) з одним видруктованим примірником статті (міжрядковий інтервал – 1,5; поля: ліве – 30 мм, верхнє, нижнє та праве – 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 12) обсягом 8–10 сторінок. Мова публікації – українська. Поклики слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком їхньої появи, згідно з вимогами ДАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найбільш вагомих робіт – монографія російського вченого А. Насонова, який, завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що саме поняття «Русь», чи «Русская земля» на захід від Києва простягалося не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси. Санкт-Петербург : Алетейя, 2002. С. 28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами. Також необхідно вказати УДК статті.

До матеріалів просимо додати авторську довідку (прізвище, ім'я, по батькові, місце та рік навчання, сфера наукових інтересів) та рекомендацію наукового керівника.

Матеріали публікації надсилати **за адресою:**

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

вул. Шевченка, 57

м. Івано-Франківськ

Україна, 76025

Контактні телефони: +30506651069, +30981204650

**З повагою
редакційна рада**

Наукове видання

**Студентські історичні зошити
2020. Вип. 12.**

Збірник студентських наукових праць

Літературне редагування
і верстка
Обкладинка

*М. М. Волощук, Г. Ю. Пославська
В. Сухоручко*